

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

О. А. Войцева, О. М. Новак, О. В. Яковлєва

Загальне мовознавство

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ОДЕСА
ОНУ
2022

Рекомендовано науково-методичною радою
ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 5 від 21.12.2021 р.

Рецензенти:

Н. Ф. Баландіна, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри інформаційної діяльності та медіа-комунікацій державного університету «Одеська політехніка»;

Н. В. Петлюченко, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри іноземних мов Одеської національної музичної академії ім. А. В. Нежданової;

С. В. Форманова, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови ОНУ імені І. І. Мечникова.

Войцева О. А.

Загальне мовознавство : навч.-метод. посіб. / О. А. Войцева, О. М. Новак, О. В. Яковлева. – Одеса : Одес. нац. ун-, 2022. – 132 с.

ISBN 978-617-689-534-3

Навчально-методичний посібник містить три модулі у вигляді текстів лекцій, що розкривають предмет, зміст, основні завдання загального мовознавства, знакову природу та системність феномену мови, взаємозв'язки між мовою, мисленням, мовленням, суспільством, історією, сучасні напрями лінгвістичних досліджень, наукові методи дослідження мови.

Видання призначено для викладачів і студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів спеціальності 035 Філологія, спеціалізацій 035.01 Українська мова та література; 035.03 Слов'янські мови та літератури (переклад включно); 035.10 Прикладна лінгвістика; 035.04 і 035.05 Германські мови та літератури. Романські мови та літератури.

ISBN 978-617-689-534-3

© Войцева О. А., Новак О. М., Яковлева О. В., 2022

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2022

ЗМІСТ

Передмова.....	6
Список умовних скорочень і позначень.....	9
Розділ I.	
Модуль 1.	
Тема 1. Предмет, зміст та основні завдання загального мовознавства. Зв'язки мовознавства з іншими науками	10
Словник термінів.....	10
Контрольні питання.....	16
Завдання для індивідуальної роботи.....	17
Обов'язкові практичні завдання.....	17
Додаткові практичні завдання.....	18
Список рекомендованої літератури.....	19
Тема 2. Знакова природа мови. Типологія знаків.....	22
Словник термінів.....	22
Контрольні питання.....	32
Завдання для індивідуальної роботи.....	32
Обов'язкові практичні завдання.....	34
Додаткові практичні завдання.....	33
Список рекомендованої літератури.....	34
Тема 3. Співвідношення мови і мислення. Психолінгвістика, її предмет і завдання.....	35
Словник термінів.....	35
Контрольні питання.....	42
Завдання для індивідуальної роботи.....	43
Обов'язкові практичні завдання.....	44
Додаткові практичні завдання.....	44
Список рекомендованої літератури.....	45

Тести для самоконтролю до тем 1–3.....	47
Модуль 2	
Тема 4. Суспільна природа мови. Соціолінгвістика, її предмет і завдання. Мовна ситуація. Мовна політика.....	50
Словник термінів.....	51
Контрольні питання.....	62
Завдання для індивідуальної роботи.....	62
Обов’язкові практичні завдання.....	63
Додаткові практичні завдання.....	64
Список рекомендованої літератури.....	66
Тема 5. Розвиток мови. Синхронія і діяхронія. Причини і темпи мовних змін.....	68
Словник термінів.....	68
Контрольні питання.....	76
Завдання для індивідуальної роботи.....	76
Обов’язкові практичні завдання.....	77
Додаткові практичні завдання.....	78
Список рекомендованої літератури.....	79
Тема 6. Системний характер мови. Рівні й одиниці мови.....	82
Словник термінів.....	82
Контрольні питання.....	87
Завдання для індивідуальної роботи.....	88
Обов’язкові практичні завдання.....	88
Додаткові практичні завдання.....	89
Список рекомендованої літератури.....	90
Тести для самоконтролю до тем 4–6.....	92
Модуль 3	
Тема 7. Сучасні напрями лінгвістичних досліджень.....	95

Словник термінів.....	95
Контрольні питання.....	111
Завдання для індивідуальної роботи.....	111
Обов'язкові практичні завдання.....	112
Додаткові практичні завдання.....	112
Список рекомендованої літератури.....	113
Тема 8. Методологія і методи наукового (лінгвістичного)	
дослідження	115
Словник термінів.....	115
Контрольні питання.....	123
Завдання для індивідуальної роботи.....	124
Обов'язкові практичні завдання.....	124
Додаткові практичні завдання.....	125
Список рекомендованої літератури.....	125
Тести для самоконтролю до тем 7–8.....	127
Розділ II. Ключі до тестів.....	130
Розділ III. Довідково-інформаційні матеріали	131

Передмова

Навчально-методичний посібник відповідає освітньо-науковій програмі підготовки бакалаврів спеціальності 035 Філологія, спеціалізацій 035.01 Українська мова та література; 035.03 Слов'янські мови та літератури (переклад включно, перша – російська, болгарська); 035.10 Прикладна лінгвістика філологічного факультету ОНУ. На нормативну дисципліну «Загальне мовознавство» для студентів-магістрантів 1 курсу (спеціалізації 035.01; 035.03) відводиться 32 аудиторних години (16 годин лекційних, 16 – практичних занять, 28 – на самостійну роботу); та спеціалізації 035.01 – 40 аудиторних годин (24 години лекційних, 16 – також користуватися магістри 1-го року навчання спеціальності 035 Філологія, спеціалізацій 035.04 і 035.05 Германські мови та літератури, Романські мови та літератури, відповідно.

Курс загального мовознавства читається студентам-магістрантам філологічного факультету на завершальному етапі лінгвістичної підготовки студентів-філологів, яка розпочинається на першому курсі дисципліною «Вступ до мовознавства» та продовжується при вивченні сучасної української, а також сучасних слов'янських мов (болгарської, польської, російської, сербської), англійської та німецької, історичної граматики, діалектології, історії літературної мови, стилістики та ін. Освітній ступінь магістра здобувається на другому рівні вищої освіти та присуджується вищим навчальним закладом за результатами успішного виконання здобувачами відповідної освітньої програми (в тому числі курсу з загального мовознавства та складання іспиту з цієї дисципліни).

Опанування курсом з загального мовознавства передбачає формування елементів наступних **компетентностей**: а) інтегральних (КІ): здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми в галузі лінгвістики; б) загальних: КЗ-3: здатність до пошуку, опрацювання та аналізу інформації з різних джерел; КЗ-8: здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу; КЗ-13:

здатність проведення досліджень на належному рівні; в) спеціальних фахових: КС-1: здатність вільно орієнтуватися в різних лінгвістичних напрямках і школах; КС-3: здатність до критичного осмислення історичних надбань та новітніх досягнень філологічної науки; КС-6: здатність професійно застосовувати поглиблені знання з загального мовознавства; КС-7: здатність вільно користуватися спеціальною термінологією в галузі загального мовознавства.

Метою навчально-методичного посібника з загального мовознавства є ознайомлення здобувачів вищої освіти з сутністю людської мови як засобу спілкування, засвоєння закономірностей системи, структури та функціонування мови, зв'язків мови з іншими соціальними феноменами: суспільством, свідомістю (мисленням), культурою, історією, з'ясування сучасних напрямів розвитку лінгвістики, а також ознайомлення з методологією мовознавчих досліджень.

Теоретичні положення й система практичних завдань орієнтовані на здобутки визнаних у царині загального мовознавства вчених – А. О. Білецького, Л. А. Булаховського, Б. М. Головіна, С. І. Дорошенка, Л. П. Іванової, І. І. Ковалика, В. І. Кодухова, В. І. Кононенка, М. П. Кочергана, Ю. С. Маслова, Б. Ю. Нормана, С. П. Самійленка, О. О. Селіванової, С. В. Семчинського, Б. О. Серебреннікова, О. Б. Ткаченка, Г. М. Удовиченка з урахуванням досвіду викладання дисципліни «Загальне мовознавство» вченими кафедри загального та слов'янського мовознавства Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (див. «Золотий ювілей»: історія і сучасність кафедри загального та слов'янського мовознавства філологічного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова, 2018; Програми лекційних курсів, семінарських і практичних занять кафедри загального та слов'янського мовознавства: метод. посіб. / відпов. ред. д-р філол. наук, проф. О. А. Войцева, Одеса, 2018).

Видання структуровано відповідно до вимог «Положення про навчальні видання в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова» / укладач Л. В. Нікола (Одеса, 2019).

В результаті вивчення даного курсу магістранти повинні *знати*: основні напрями сучасного мовознавства; погляди вчених на сутність, функціонування та структуру мови, її взаємозв'язки з такими феноменами, як-от: мислення, суспільство; розвиток парадигм мовознавчої науки; методи дослідження мови; *вміти*: сформулювати основні лінгвістичні поняття, ілюструвати теоретичні положення мовними прикладами, аналізувати мовні явища з погляду теорії мови; застосовувати набуті знання при написанні магістерських робіт; знаходити необхідну наукову літературу з досліджуваної проблеми.

Реалізація обов'язкових і додаткових практичних завдань передбачає виконання вправ, практичних завдань (практикумів) («форма навчального заняття, за якої викладач організує детальний розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує вміння і навички їхнього практичного застосування через індивідуальне виконання відповідно до сформульованих завдань»). Практичні завдання «мають важливе навчально-пізнавальне значення, сприяють формуванню, вмінь і навичок, необхідних для майбутнього життя та самоосвіти. Виконання таких робіт допомагає конкретизації знань, розвиває вміння спостерігати й пояснювати явища, що вивчаються» (Фіцула М. М. Педагогіка. Київ, 2002, с. 128).

Тести написано за стандартною формою, студенти мають здійснити вибір правильної відповіді з кількох варіантів. «Завданням тестів є перевірка рівня засвоєння студентами теоретичного матеріалу, вироблення практичних умінь і навичок, розвиток мовотворчих здібностей. Під поняттям *тестовий контроль* розуміють набір стандартизованих завдань, що дають змогу визначити рівень засвоєння навчального матеріалу студентами. Перевагою тестового контролю є змога заощадити час, визначити прогалини в знаннях студентів, що важливо для організації навчання

й оперативного коригування діяльності педагога і студентів» (Практикум з методики навчання мовознавчих дисциплін у вищій школі: навч. посібник / за ред. О. Горошкіної та С. Карамана. Київ, 2015, с. 171).

Навчальний посібник містить 3 модулі (укладачі: 1 модуль – О. А. Войцева, 2 модуль – О. М. Новак, 3 модуль – О. В. Яковлева). При укладанні словника мовознавчих термінів використано словники: Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації (2007), Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів (1985); Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: в 4 т. (2013); Короткий термінологічний словник (Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник, 2006); Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія (2006) та ін.

Список умовних скорочень і позначень

Словник термінів

Контрольні питання

Завдання для індивідуальної роботи

Обов'язкові практичні завдання

Додаткові практичні завдання

Список рекомендованої літератури

Тести для самоконтролю

Ключі до тестів

Модуль 1

Тема 1. Предмет, зміст та основні завдання загального мовознавства. Зв'язки мовознавства з іншими науками

В результаті вивчення першої теми студент повинен **знати**: місце, мету, основні завдання курсу загального мовознавства, його загальну структуру, значення у підготовці філолога, основні мовознавчі проблеми, місце мовознавства в лінгвістичній освіті та системі наук; **уміти**: визначати терміни *мова*, *мовознавство*, вказувати на предмет мовознавства, виокремлювати часткове, загальне, теоретичне, зіставне і прикладне мовознавство.

Словник термінів

Антропоцентризм (антропоцентричність) «мовознавчий напрям, що розглядає мовні явища через призму людського чинника і вивчає мову з метою пізнання її носія – людини».

Вербалізація «1) вираження думки за допомогою слів і форм мови; 2) одієслівлення – перехід інших частин мови в дієслова, тобто набуття ними синтаксичних функцій і категорійного значення дієслова; «одієслівлення», що виражається не морфологічно, а синтаксично: набуття словом позиційно-категорійного статусу присудка в структурі речення; 3) завершувальна фаза породження мовленнєвого висловлення, реалізація в зовнішньому мовленні комунікативного наміру».

Діахронія «1) підхід до явищ мови, що передбачає їх вивчення з урахуванням змін, що відбуваються в часі; вивчення історичного розвитку якогось явища, фактів загалом; 2) вертикальний зріз мови, коли предметом лінгвістичного аналізу є історичний розвиток мови (різночасовий підхід, простежується весь шлях, який пройшов певний елемент мови); вивчення еволюції всієї мовної системи в історичному розвитку; протилежне – синхронія».

Діахронічне мовознавство «мовознавство, яке розглядає мову в її історичному розвитку».

Мова «1) соціально опрацьована, історично мінлива знакова (фонетична, лексична, морфологічна, словотвірна, синтаксична) система, що виступає основним засобом спілкування, мислення, збереження інформації, виявляється у різних формах існування, кожна з яких має щонайменше одну з двох форм реалізації – усну або письмову; найважливіший засіб спілкування людей, тобто засіб вираження й повідомлення думок, почуттів і волевиявлень людини; 2) будь-яка мовна система, що відтворює одну з функцій природної мови або функціонує як її заміник; 3) те саме, що стиль; 4) мова є знаковим механізмом спілкування; сукупність і система знакових одиниць спілкування; 5) мова є виявом ментального феномена, психіки людини».

Мовознавство (лінгвістика) «наука про природну людську мову загалом і про всі мови світу як її індивідуальних представників».

Парадигма «теорія, прийнята як зразок вирішення дослідницьких завдань, тобто вихідна концепція, модель постановки проблем та їх розв'язання, методів дослідження, що панують протягом певного історичного періоду в певній науці».

Прикладна лінгвістика «напрямок у мовознавстві, який опрацьовує методи розв'язання практичних завдань, пов'язаних із використанням мови, і зорієнтований на задоволення суспільних потреб».

Синхронія «стан мови в певний момент її розвитку; сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів мови, які наявні й функціонують у певний умовно виділений період».

Синхронічне мовознавство «мовознавство, яке вивчає мову в синхронії».

Предмет, зміст і основні завдання загального мовознавства

Курс загального мовознавства розширює і поглиблює підготовку майбутніх філологів, їхній теоретичний і професійний рівень, ознайомлює з проблематикою, напрямками науки про мову, оптимальними методами дослідження мови. Загальне мовознавство спирається на знання, отримані студентами під час вивчення інших дисциплін філологічного циклу, зокрема вступу до мовознавства, вступу до слов'янської філології, старослов'янської мови, історії мовознавства, методики викладання української мови, сучасної української мови, сучасної слов'янської мови (болгарської, польської, російської, сербської), іноземної мови (англійської, німецької) та інших.

У центрі уваги мовознавства (лінгвістики) – мова як властивий людям засіб спілкування і конкретні мови світу у функціюванні й зв'язках з іншими феноменами. «Відомим є той факт, що на початку ХХІ століття людство планети розмовляє 6800 мовами. Вивчення мови взагалі як засобу міжособистісного спілкування та дослідження унікальності кожної з мов дає змогу створити нову модель світу, яка б дала поштовх народженню людства майбутнього з новим баченням і орієнтирами...» (Засекін С. В., Засекіна Л. В. Вступ до психолінгвістики, 2002, с. 5).

Предмет загального мовознавства як історично змінної категорії становлять основні проблеми сучасної лінгвістики, до яких належать: сутність мови, структура мовної системи, внутрішні зв'язки в межах мови, еволюція мови та чинники, що її зумовлюють, взаємозв'язки мови й мовлення, мови і мислення, мови й суспільства, мови й історії, мови й інших знакових систем, класифікація мов світу,

результативні методи дослідження, що слід застосовувати в процесі дослідження мови і мовних явищ.

Сучасне мовознавство – одна з найдавніших наук – являє собою надзвичайно складну й внутрішньо розгалужену систему розділів та окремих дисциплін. Мовознавство поділяють на: *загальне (власне загальне і теоретичне)* і *часткове (конкретне), типологічне та прикладне* (див. Розділ IV. Табл. 1. Загальна структура мовознавства).

Загальне мовознавство, що виникло та спирається на часткове мовознавство, вивчає спільні риси мов світу, мови як засіб спілкування, що виникли у людському суспільстві, їх загальну структуру, особливості функціонування, притаманні усім мовам. **Теоретичне мовознавство** досліджує природу і сутність мови в усіх аспектах.

Часткове мовознавство досліджує закони будови й розвитку конкретних мов (наприклад, *україністика* – «сукупність наук, які вивчають мову, літературу та культуру українського народу», *білорусистика* або *білоруська філологія* тощо) або груп споріднених між собою мов (*славістика* або *слов'язнознавство* «сукупність наук, які вивчають слов'янські мови, літературу, історію, культуру та побут слов'ян»; *германістика* «сукупність наук, які вивчають мови, літературу та культуру германських народів», *романістика* або *романська філологія* «наука про мову, літературу, культуру романських народів» та ін.).

Типологічне (зіставне) мовознавство займається зіставленням споріднених і неспоріднених мов.

Прикладне мовознавство розглядає практичні питання щодо використання мови, воно скеровано на вирішення проблем, що постають перед сучасною наукою. Зокрема, наступні: укладання лексикографічних праць, розробка систем письма та алфавітів, транскрипції і транслітерації, методика викладання рідної та іноземних мов, переклади текстів з інших мов, у тому числі машинний переклад, автоматичне анотування документів, лінгвістичне забезпечення інформаційно-пошукових систем,

дослідження термінологічних корпусів та їхнє унормування, засади створення штучних мов, зміни у правописі, питання культури мови тощо.

Мовознавство в Україні «представлене всіма напрямками і дисциплінами, що визначають сучасний стан теорії та практики вивчення мов у світовій науці. Результати наукових і науково-практичних досліджень з мовознавства висвітлені у спеціальних друкованих органах: журналах «Мовознавство» (<https://movoznavstvo.org.ua/>), «Українська мова», збірниках «Термінологічний вісник», «Культура слова», «Повідомлення Української ономастичної комісії» (НАНУ), періодичних мовознавчих виданнях (збірники «Українське мовознавство», «Мовні і концептуальні картини світу» Київського ун-ту; журналі «Мова» Одеського ун-ту тощо» (Є. А. Карпіловська).

Зв'язки мовознавства з іншими науками

Мовознавство «належить до циклу суспільно-гуманітарних наук, проте, завдяки місцю об'єкта свого вивчення – мови – в житті суспільства воно пов'язане з іншими суспільними науками (*філософія мови, історія мови, соціолінгвістика, етнолінгвістика, когнітивна лінгвістика, політична лінгвістика, лінгвокультурологія, лінгвофольклористика, лінгвокраїнознавство*), а також з природничими (*біолінгвістика, нейролінгвістика, еколінгвістика, психолінгвістика, лінгвогеографія*), точними (*математична лінгвістика, лінгвосеміотика*) й технічними (*комп'ютерна лінгвістика, інженерна лінгвістика, лінгвістична інформатика*) науками» (Карпіловська Є. А. Мовознавство. Енциклопедія сучасної України) (див. Розділ IV. Табл. 2. Зв'язки мовознавства з гуманітарними та природничими науками).

Мова виступає в якості першоеlementу літератури, у зв'язку з чим загальне мовознавство тісно пов'язане з *літературознавством*. Разом ці дві дисципліни об'єднують у **філологію** («сукупність наук, що вивчають мову й літературу якогось народу; мова та література»).

Мовознавство допомагає в пізнанні історичних фактів, а також використовує свідчення *історії* з метою з'ясування явищ, наявних у мові: «Спільні численні назви для проточних і стоячих вод, озер, боліт, лісів, урочищ указують на те, що давні слов'яни жили в лісистих місцевостях (у слов'янських мовах немає давніх назв, пов'язаних зі степом). Словник засвідчує контакти народів, наслідком чого є значне поширення в українській топоніміці тюркізмів та іранізмів» (Кочерган М. П., Загальне мовознавство, 2003, с. 11).

Загальне мовознавство тісно пов'язане з *філософією* («наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення»), яка становить основу для вивчення мови, для розв'язання складних проблем, до яких належать природа мови як явища, мова, мислення і суспільство, особливості динаміки мовної системи, зв'язок формальної і змістовної сторони мовного знака та ін. Мовознавство надає нові свідчення для ілюстрації філософських тез.

Логіка («наука про закони і форми мислення») також взаємопов'язана з дисципліною *Загальне мовознавство*, оскільки без мови важко розкрити логічні закони й форми, а мовознавців особливо цікавить вплив логіки на структурні мовні елементи.

Так само «науку про суспільство та закони його розвитку» – *соціологію* об'єднує з мовознавством суспільний характер мови як явища, на еволюцію або деградацію якого суттєво впливає суспільство.

Мовознавство не може обходитися без даних *етнографії* або *народознавства* – «історичної науки, яка вивчає культуру й побут народів світу, їх походження, розселення та культурно-побутові взаємовідносини», що допомагає у витлумаченні етнографізмів – лексики, що позначає побут, матеріальну культуру, розкритті етимології слів. Етнографія використовує мову для встановлення особливостей культури народу, культурних зв'язків.

Цікаві факти надає мовознавству *археологія* («наука, що вивчає давні побут і культуру людського суспільства на підставі речових пам'яток минулого, добутих розкопками»). При винайденні предметів

матеріальної культури мовознавці займаються розшифруванням знайдених написів.

Із природничих наук простежуються зв'язки мовознавства з *біологією* (йдеться про еволюційні теорії у мовознавстві, гіпотезу вроджених мовних структур), *анатомією* (при вивченні будови і функціонування мовленнєвого апарату), *фізіологією* («наука про закономірності функціонування живих організмів, їх окремих систем, органів і тканин»); залучається з метою дослідження роботи мозку, нервової системи при породженні і сприйнятті мовлення), *психологією* (вплив психічної діяльності на мову), *медициною* (мовні факти активно застосовують у діагностиці захворювань), *географією* (при дослідженні мовних контактів, топонімів, прабатьківщини слов'ян), *семіотикою* (проблема мови як особливої знакової системи), *фізикою* (у фонетиці при вивченні звуків мовлення), *математикою* (статистика, будова моделей і графіків, частотні словники), *кібернетикою* (мова розглядається як кібернетична система), *інформатикою* (вивчає функціонування інформації в системах «людина – людина», «людина – машина – людина»).

Таким чином, загальне мовознавство, що вивчає складний феномен мови як притаманний людям засіб спілкування і конкретні мови світу у функціонуванні й зв'язках з іншими феноменами в різних аспектах, являє собою інтегрований комплекс дисциплін, користується даними багатьох наук.

Контрольні питання

1. Дайте визначення, що є предметом загального мовознавства.
2. Встановіть значення загального мовознавства у підготовці майбутніх фахівців-філологів.
3. Яке значення має мова для людського суспільства в цілому і для окремої людини? В чому полягає складність мови як предмета мовознавства?

4. Вкажіть фундаментальні завдання мовознавства. Які науки займаються рішенням кожного з цих завдань?

5. Перерахуйте мовознавчі дисципліни (загальне і часткове, теоретичне і прикладне, типологічне мовознавство) та вкажіть, чим вони відрізняються.

Завдання для індивідуальної роботи

Підготувати реферат або презентацію на одну з тем (за вибором).

1. Проблеми загального мовознавства.
2. Філологія як комплексна наука.
3. Місце загального мовознавства серед інших філологічних дисциплін.
4. Відмінність предмету мовознавства і літературознавства та стійкі глибинні зв'язки між цими дисциплінами.
5. Філософські основи мовознавства.
6. Прикладна лінгвістика і мовознавство.
7. Зв'язки мовознавства з соціальними та природничими науками.

Обов'язкові практичні завдання

1. Порівняйте наступні найбільш поширені визначення мови. Яке з цих визначень здається вам найбільш вдалим? (Аргументуйте свою точку зору). Спробуйте показати внутрішній взаємозв'язок між цими визначеннями.

Мова – засіб спілкування між людьми. Мова – засіб вираження думок і почуттів. Мова – засіб зберігання інформації. Мова – система знаків. Мова – соціальне явище. Мова – об'єкт мовознавства (лінгвістики).

2. Поясніть, чому саме звукова мова є природною і найбільш зручною формою існування мови? У чому її переваги порівняно з мовою жестів, мімікою, з листом та іншими системами сигналізації?

3. Як у мові виявляються антиномії фізичного й психічного, індивідуального і соціального?

4. Схарактеризуйте мови за параметрами: жива / мертва, природна / штучна, місце розповсюдження.

Санскрит, українська, арамейська, латинська, старослов'янська, китайська, сербська, есперанто, суахілі, арабська, всеслов'янська мова, німецька, інтерлінгва, македонська, афріхілі, литовська, волянюк, польська, скіфська, бенгальська, бейсік-інгліш, португальська, німецька, іврит, кашубська, англійська, болгарська, хінді, коптська, французька, ідо, нижньолужицька.

5. Які одиниці в мові, на вашу думку, є менш важливими? Чи існують слова, без яких взагалі можна було б обійтися?

6. Схарактеризуйте, в чому полягає зв'язок мовознавства та історії? Наведіть приклади взаємодії між цими науками.

Додаткові практичні завдання

1. Мову порівнювали з дзеркалом, з одягом для думки, з грою в шахи, з живим організмом. У чому полягають недоліки цих порівнянь?

2. Наведіть приклади ситуацій, у яких від знання (використання) мови залежить життя або смерть людини.

3. Як ви розумієте вислів: *Nihil est in poesiā, quod non ante fuerit in linguā* («Немає нічого в поезії, чого б не було раніше в мові»)?

4. Поясніть, чому чужа мова здається нечленороздільною.

5. Давно помічено: короткозора людина, знявши окуляри, починає гірше... чути. Чому?

6. Коли людина розмовляє по телефону, то вона сміється не зовсім так, як при звичайному (безпосередньому) спілкуванні, – голосніше і виразно. Поясніть, чому?

7. Які типи штучних мов вам відомі та якими є їхні функції?

8. В чому полягають труднощі вирішення такої прикладної проблеми, як створення й удосконалення національних систем письма?

9. Які питання вирішують нові дисципліни, що виникли на стику мовознавства й інших наук: психолінгвістика, соціолінгвістика, лінгвокультурологія?
10. В чому полягає зв'язок мовознавства з інформатикою і кибернетикою?

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Білецький А. О. Про мову і мовознавство: Навчальний посібник для студентів філ. спец. вищ. навч. закладів. К.: «АртЕк», 1996. 224 с.
2. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. К.: Центр навч. літ-ри, 2006. 283 с.
3. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підруч. для студ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с.
4. *Програми лекційних курсів, семінарських і практичних занять кафедри загального та слов'янського мовознавства: метод. посіб. / відпов. ред. д-р філол. наук, проф. О. А. Войцева. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова, 2018. 186 с.*
5. Семчинський С. В. Загальне мовознавство: Підручник для вузів. К.: ОКО, 1996. 413 с.
6. Супрун Л. В. Загальне мовознавство. Практичні заняття, самостійна робота. К.: Знання, 2012. 335 с.
7. Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство. Проблеми. Методи. К.: Вища шк., 1994. 235 с.
8. Удовиченко Г. М. Загальні питання мовознавства. К.: Вища шк., 2001. 247 с.

Додаткова

1. *Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство : (зб. наук. пр. до 90-річчя з дня народж.) / [редкол.: О. Б. Ткаченко (голова), С. С. Єрмоленко, Г. В. Зимовець]. К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2012. 278 с.*

2. Алефиренко Н. Ф. Теория языка. Вводный курс: Учеб. пособие для студ. филол. спец. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2004. 368 с.
3. Базылев В. Н. Общее языкознание: учебное пособие. М.: Гардарики, 2007. 285 с.
4. Бережняк В. М. Загальне мовознавство: хрестоматія. Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2011. 361 с.
5. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. К.: Рад. шк., 1955. 248 с.
6. Войцева О. А. Науково-технічне знання та специфіка його об'єктивації в мові. *Одеська лінгвістична школа: координати сучасних пошуків. Колективна монографія* / За заг. ред. Т. Ю. Ковалевської. Одеса: Видавець Букаєв В. В., 2014. С. 42–55.
7. Войцева О. Способы реализации стратегии убеждения (на материале речи Остапа Бендера в романе И. Ильфа и Е. Петрова «Двенадцать стульев»). *Доклади от Международна годишна конференция на Института за български език «Професор Любомир Андрейчин»*. Т. 2. София: Издателство на БАН «Професор Любомир Андрейчин», 2021. С. 115–122.
8. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. 452 с.
9. «Золотий ювілей»: історія і сучасність кафедри загального та слов'янського мовознавства філологічного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова. Редколегія: О. А. Войцева (відпов. ред.) [та ін.]. Одеса: Айс-Принт, 2018. 36 с.
10. Иванова Л. П. Общее языкознание. Курс лекций: научное пособие. К.: Освита України, 2010. 312 с.
11. Кириченко Г. С., Кириченко С. В., Супрун А. П. Нариси загального мовознавства Ч. 1. Мова, її будова та функції в суспільстві [навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.]. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2008. 163 с.

12. *Лінгвістика ХХІ століття: нові дослідження і перспективи*: [зб. наук. праць]; [редкол.: Белова А. Д. (голов. ред.) та ін.]. К.: Логос, 2010. 252 с.
13. *Мовознавство: доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі українців / Міжнар. асоц. українців, Ін-т укр. мови НАН України, Наук. Т-во ім. Шевченка в Америці; відп. ред. В. Німчук*. К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2002. 418 с.
14. Норман Б. Ю. Лингвистические задачи. Учебное пособие. М.: Флинта : Наука, 2006. 272 с.
15. *Основи лінгвістичних знань: навч. посіб. для студентів ВНЗ* / І. Р. Корольов, Ю. О. Письменна, З. В. Рожченко; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. К.: Київський університет, 2013. 287 с.
16. Петровська С. С. Загальне мовознавство: [навч.-мет. посібник]. Кам.-Под. : Вид-во ПП Зарицький, 2008. 228 с.
17. Пищальникова В. А. Общее языкознание. М.: Академия, 2009. 448 с.
18. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми: підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 711 с.
19. Соссюр Ф. Д. Курс загальної лінгвістики. К.: Основи, 1998. 324 с.
20. Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания. М.: Наука, 1982. 336 с.
21. Якобсон Р. Язык и бессознательное. М.: Гнозис, 1996. 248 с.

Довідкова

1. *Бібліотека Інституту мовознавства імені О. О. Потебні національної Академії наук України*: <http://www.inmo.org.ua/library.html/>
2. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К.: Вища шк., 1985. 360 с.
3. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2013.
4. Карпіловська Є. А. Мовознавство. *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [веб-сайт]* / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 202. http://esu.com.ua/search_articles.php?id=68174

5. Кротевич Є. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів. К.: Вид-во АН УРСР, 1957. 236 с.
6. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В. Н. Ярцева. 2-е изд., доп. М.: БРЭ, 2002. 684 с.
7. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. М.: Изд-во иностр. лит., 1960. 436 с.
8. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2006. 716 с.
9. *Тлумачний словник української мови в 20 т.*: <http://lcorp.ulif.org.ua/LSlist/>
10. Юрэвіч А. Л. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мінск: Навука і тэхніка, 1962. 246 с.
11. Gołąb Z., Heinz A., Polański K. Słownik terminologii językoznawczej. Warszawa: PWN, 1968. 847 s.

Тема 2. Знакова природа мови. Типологія знаків

В результаті вивчення першої теми студент повинен **знати**: знакову природу мови, типологію і структуру знаків, своєрідність мови як системи знаків, сутність теорії асиметричного дуалізму знаків; **уміти**: виокремлювати знаки-індекси, знаки-копії, знаки-сигнали, знаки-символи, надавати приклади, що свідчать про мову як особливу знакову систему.

Словник термінів

Асиметричний дуалізм мовного знака — «непаралельність плану вираження і плану змісту мовного знака».

Знак — «матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який є представником іншого предмета і використовується для отримання, зберігання і передавання інформації».

Експонент знака — «план вираження мовного знака, позначуване».

Лінгвосеміотика – «розділ лінгвістики й семіотики, що вивчає природну мову в аспекті її спільних та відмінних рис з іншими знаковими системами, використовуваними в суспільстві».

Мовний знак – «це одиниця мови, тобто букви, які складаються як із звукових знаків (фонем), так і з відповідних їм друкарських, графічних знаків».

Паралінгвістика – «1) сукупність невербальних знаків спілкування; 2) розділ мовознавства, який вивчає ці засоби».

Паракінесіка – «жести і міміка як засоби спілкування».

Прагматика – «галузь досліджень у семіотиці і мовознавстві, вивчає відношення знакових систем до тих, хто їх використовує, умови використання знакових систем, мовні знаки як засіб встановлення взаєморозуміння між людьми».

Семіозис (знаковий процес) – «процес, у якому щось функціонує як знак».

Семіотика – «наукова дисципліна про різні системи знаків, які використовують для передавання інформації».

Синтактика – «розглядає способи поєднання знаків, що ведуть у кінцевому рахунку до породження текстів».

Семантика – «складова частина семіотики, яка аналізує природну і штучну мову у двох напрямках – відношення мовних виразів (слів, імен) до предметів, які вони позначають, і зміст мовних виразів. Відповідно, в семантиці розрізняють, теорію смислу і теорію реферації (позначення)».

Знакова природа мови

Хоча теорія знакової природи мови бере початок в ученні стоїків (IV ст. до н. е.) і пройшла довгий шлях у своєму розвитку (концепції Арістотеля, граматики Пор-Рояля, В. Гумбольдта, Е. Кассіра, Ч. Пірса, Р. Карнапа, Ч. Морріса, Ч. Огдена, А. Річардса, А. Гардинера, К. Бюлера, Ф. де Сосюра та ін.), однак і досі дискусійним є питання про структуру мовного знака та знакові одиниці мови.

Про знаковий характер мови говорили ще вчені давніх Індії та Греції, зокрема, Арістотель стверджував, що «мовні вирази суть

знаки душевних вражень, а письмо – знак перших». Поняття знаковості знаходимо також у граматиці Пор-Рояля, а згодом у працях лінгвістів-компаративістів – В. фон Гумбольдта, О. Потебні, П. Фортунатова, І. Бодуена де Куртене, В. Поржезинського, В. Богородицького та ін. Однак термін *знак* у дослідженнях цих учених не отримав спеціального лінгвістичного визначення.

Основи **семіотики** закладено наприкінці XIX – на поч. XX ст. працями *Чарльза Сандерса Пірса* (1839–1914), *Чарльза Вільяма Морріса* (1901–1979) і *Ф. де Сосюра*. Ч.-С. Пірс увів у науковий обіг термін «семіотика», сформулював її головні засади і запропонував типологію знаків, у межах якої розрізняли іконічні, індексальні та символічні знаки; знаки мови за сутністю вважали символами. Ч.-В. Морріс обґрунтував поняття «знакова ситуація», започаткував розрізнення семантики, синтактики і прагматики як змістовної організації знаків. Відповідно до трьох зафіксованих компонентів знакового процесу (знак, значення, інтерпретатор) можна виділити низку відношень: відношення між знаком та іншими знаками, які з ним пов'язані; відношення між знаком і його значенням; відношення між знаком і його інтерпретатором. Ці три види відношень між компонентами знакового процесу фіксують відповідно три його виміри: синтаксичний (встановлює відношення між знаками в структурі знакового процесу); семантичний (зображає відношення між знаком та його значенням в структурі знакового процесу); прагматичний (фіксує відношення між знаком та його інтерпретатором в структурі знакового процесу). Відповідно до трьох вимірів семіозису виділяють три основні розділи семіотики як науки: **синтактику; семантику; прагматику**.

Зовсім по-іншому стали розглядати це питання з часу виходу праці Ф. де Сосюра «Курс загальної лінгвістики» (1916). Вчений ставить мову як систему знаків в один ряд з будь-якою іншою системою знаків, що «відіграє певну роль у житті суспільства». Вивчення мови на рівних правах і тотожними методами мислиться в складі *семіології* – єдиної науки про знаки.

Семіотика – наука, що вивчає структуру та функціонування різних знакових систем. Основним компонентом знакового процесу є **знак** – матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який виступає в процесі пізнання і спілкування в ролі замінника іншого предмета і використовується для одержання, зберігання, перетворення і передавання інформації. Знаковий процес (семіозис) розглядається з точки зору чотирьох його основних компонентів, а саме: знаковий засіб (те, що виступає знаком); значення (те, на що вказує знак); інтерпретатор (той, хто сприймає знак); інтерпретант (дія, поведінка, реакція того, хто сприймає знак).

Головними ознаками знака є: 1) матеріальність, тобто чуттєва сприйманість; 2) позначення чогось, що перебуває поза ним (об'єкт, позначений знаком, називається денотатом, або референтом); 3) непов'язаність із позначуваним природним (причиновим) зв'язком; 4) інформативність (здатність нести якусь інформацію і використовуватися з комунікативною метою); 5) системність (знак отримує своє значення лише за умови входження в певну знакову систему). Знаки утворюють певні системи, а значеннєвість (цінність) знака зумовлюється його місцем у системі; поза системою знак неможливий. Розрізняють два основних типи значення знака: предметне значення; смислове значення. **Предметне значення (денотат) знака** – це предмет, що позначається цим знаком. Предметні значення різноманітні: це можуть бути окремі предмети і класи предметів, явища, процеси, властивості предметів та відношення між ними тощо. **Смислове значення (смысл) знака** – це зміст знака, який засвоюється в процесі його розуміння; це сукупність суттєвих рис, властивостей, характеристик предмета, який позначається цим знаком.

Типологія знаків

Найвідомішими є класифікація за типом відношень між матеріальною формою знака і позначуваним об'єктом та класифікація з погляду фізичної природи (див. Розділ IV. Табл. 3. Класифікація

знаків польського мовознавця Адама Шаффа). За першою класифікацією всі знаки поділяють на **знаки-індекси, знаки-копії, знаки-сигнали і знаки-символи**.

Знаки-індекси (знаки-прикмети і знаки-симптоми) – це знаки, пов'язані з позначуваними предметами, як дії зі своїми причинами. Наприклад, дим як знак вогню (без вогню диму не буває), низькі чорні хмари як знак дощу, висока температура у людини як знак хвороби, дзенькіт скла як знак розбитого посуду тощо.

Знаки-копії (іконічні знаки) – це відтворення, репродукції, подібні на позначувані предмети. До них належать сліди лап тварин, фотографії, зліпки, відбитки пальців, відображення у дзеркалі, копії документів, дорожні знаки тощо.

Знаки-сигнали – це знаки, які потребують певних дій, реакцій. Наприклад, звук сирени як знак повітряної тривоги, ракета як знак атаки, свисток як знак дозволу ввести м'яч у гру, дзвінок як знак початку чи закінчення заняття, знаки дорожнього руху (див. Розділ IV. Табл. 4. Типологія дорожніх знаків) тощо. Знаки-сигнали завжди прив'язані до ситуації.

Знаки-символи – це знаки, які використовують для передавання (визначення) абстрактного змісту, вони, як правило, характеризуються відсутністю природного зв'язку з позначуваними об'єктами. Наприклад, тризуб і синьо-жовтий прапор як символ України, голуб як символ миру, маска як символ театру. До знаків-символів належить хімічна, географічна та математична символіка. Знаки-індекси і знаки-копії вмотивовані і не є умовними, це природні знаки, що виконують пізнавально-прагматичну функцію. Знаки-сигнали і знаки-символи – це штучні, умовні знаки спілкування. Вони мають відправника та адресата (отримувача) і виконують комунікативно-прагматичну функцію. Знак-індекс і знак-копія можуть стати знаком-сигналом чи знаком-символом, коли відправник і отримувач домовляться про їхнє значення. Знаки характеризуються *умовністю, конвенційністю*.

Наведену класифікацію розглядають і як *функційну*. Симптом – знаки, які виконують експресивну функцію, виражають внутрішню сутність відправника. Сигнали виконують апелятивну функцію, оскільки звернені до сприймача, поведінка якого ними скеровується (операціональні знаки). Символи мають репрезентативну функцію, оскільки орієнтуються на предмети й матеріальний зміст.

З погляду фізичної природи, або за способом сприйняття людиною, знаки поділяють на 5 видів: 1) **акустичні** (слухові, вокально-інструментальні); 2) **оптичні** (зорові); 3) **дотикові** (брайлівський алфавіт для сліпих); 4) **нюхові** (запах етилмеркаптану – застережливий знак для шахтарів); 5) **смакові** (наприклад, на українському Поліссі подавання гостям киселю (кисіль-розганяй) є сигналом закінчення гостини). Найважливіші для людини слухові (акустичні) та зорові (оптичні) знаки залежно від способу їх творення поділяють на 4 підвиди (субкоди): 1) зоровий скороминучий (мімічна мова глухонімих); 2) зоровий тривалий (письмо); 3) вокально-слуховий (усне мовлення); 4) інструментально-слуховий (мова бубнів, поширена серед деяких африканських племен). Це різновиди одного й того ж коду – мови. Тільки звукова людська мова дає можливість максимально чітко висловити думку і точно, адекватно її сприйняти.

Існує дві протилежні думки щодо **структури знака**. Одні дослідники вважають знак *односторонньою* одиницею, тобто стверджують, що знак має тільки план вираження (Р. Карнап, Л. Блумфільд, Л. О. Рєзников, А. О. Вєтров, В. З. Панфілов, А. А. Зінов'єв, О. Ф. Лосєв, О. С. Мельничук, Т. П. Ломтєв, В. М. Солнцев, Е. М. Ахунзянов, З. Д. Попова). На їхню думку, знак завжди пов'язаний із значенням, але значення до нього не входить. Ця теорія знака відома в науці як *унілатеральна*.

Інші дослідники (Ф. де Соссюр, Л. А. Абрамян, І. С. Нарський, Ю. С. Степанов, В. А. Звєгінцев, В. І. Кодухов) розглядають знак як *двосторонню* одиницю, яка має план вираження і план змісту, тобто значення. На думку цих учених, поняття знака без значення втрачає

сенса: знак без значення не знак. Це, як зазначав Ф. де Соссюр, все одно, що дві сторони аркуша паперу: ніколи не можна розрізати тільки одну з них. Розглянуту теорію знака називають *білатеральною*.

Значення і значеннєвість знака можна встановити, коли він (знак) буде розглянутий у знаковій ситуації, тобто в таких відношеннях, як знак – референт (поняття і предмет), знак – знак і знак – людина. Відповідно до знакової ситуації, за Ч. Моррісом, розрізняють три аспекти знаків: семантику, синтактику і прагматику. Німецький філософ Г. Клаус з першого аспекту в окремий виділив сигматику, і, таким чином, за його теорією, в плані змісту знаків маємо чотири аспекти: сигматику (відношення знака до відображуваного об'єкта), семантику (внутрішньомовні відношення, значеннєвість знака), синтактику (текст) і прагматику (відношення, що виявляються у вживанні; оцінка знака носієм мови, якщо йдеться про мовні знаки).

Лінгвосеміотика (знакова теорія мови) – це розділ лінгвістики й семіотики, що вивчає природну мову в аспекті її спільних та відмінних рис з іншими знаковими системами, використовуваними в суспільстві. Об'єкт лінгвосеміотики – одиниці та категорії мови, що формують знакову систему, предмет – співвідношення мовних знаків з реаліями і поняттями (семантика), іншими мовними знаками (синтактика) та користувачами (прагматика), семіотична специфіка мовних одиниць, формування текстів, дискурсів, які розглядають як особливі семіотичні утворення, та ін.

Розглядати мову як знакову систему є сенс у тому разі, коли враховується специфіка мовного знака. Ф. де Соссюр вважав, що мовні знаки характеризуються такими рисами, як: **довільність** (умовність), тобто відсутність між позначувальним і позначуваним якогось природного зв'язку (ця риса зближує мовні знаки з немовними), **лінійність** (звуки в слові вимовляють один за одним у часовій протяжності, а передані письмом характеризуються і просторовою лінійністю), **змінність**.

Специфічною ознакою мовного знака є непаралельність плану вираження і плану змісту, яка полягає в тому, що: а) план вираження (експонент, позначувальне) є лінійним і дискретним, а план змісту має кумулятивну властивість, тобто характеризується структурною глобальністю і часовою безперервністю; б) один експонент може мати декілька позначуваних, тобто тут існують відношення одне – декілька і декілька – одне (явища полісемії, омонімії, синонімії, синкретизму й аналітизму); в) позначувальне і позначуване характеризуються автономністю розвитку. Основні соціальні функції мовних знаків: позначення предметів, вираження людського духу, думок, почуттів, настрою, бажань, потреб людини; пізнавальна (людина пізнає світ за допомогою мислення, а мислення реалізується через мову); інформаційна, тобто за допомогою мовних знаків передаються відомості, знання від людини до людини, від покоління до покоління; комунікативна; культурологічна (мовні знаки, знакові системи є засобом засвоєння національної та загальнолюдської культури окремою людиною або соціальною групою, засобом передавання культурних традицій, особистого та колективного досвіду, навичок, умінь).

План вираження може змінюватися при незмінності плану змісту й навпаки. Непаралельність плану вираження і плану змісту отримала в мовознавстві назву **асиметричного дуалізму мовного знака** (термін С. Карцевського), суть якого полягає в тому, що позначувальне (позначення) прагне мати інші функції, а позначуване (значення) прагне до вираження іншими засобами. Будучи парними, вони перебувають у стані нестійкої рівноваги. Завдяки асиметричному дуалізові структури знаків лінгвальна система може еволюціонувати.

Усі мови поділяються на природні (розмовні) та штучні (формалізовані). Природні (розмовні) мови виникли історично, у процесі практичної та теоретичної діяльності людей. Природні мови називають ще національними мовами. У природній мові розрізняють алфавіт (сукупність знаків (букв), з яких будують слова, а зі слів

утворюють речення) і граматику (правила, за допомогою яких зі слів і речень будують тексти (сукупність речень). Природні мови функціонують на різних рівнях і в різних формах: мова буденна і наукова, народно-розмовна і літературна, мова засобів масової інформації і професійна і т. д. Усі природні мови історично розвиваються, тобто, в історичному часі змінюються лексика і структура побудови речень.

Штучні (формалізовані) мови – це особливі системи знаків і символів, які створюються людьми з певною метою: для скорочення запису текстів, здійснення математичних та логічних операцій із знаками, уникнення багатозначності (полісемії) природної мови. До штучних або формалізованих мов належать різноманітні системи знаків-сигналів (наприклад, знаки дорожнього руху), кодових систем (наприклад, азбука Морзе), мова формул або наукова мова, яка створюється в різних науках вченими (формули у математиці, логіці, фізиці, хімії та ін.), мова програмування (Алгол, Фортран та ін.). Основна особливість штучних мов – їх допоміжна роль у відношенні до природних мов, вузькофункційний характер використання, більша умовність.

Своєрідність мови як знакової системи полягає в тому, що:

1. Мова виникає природним шляхом, постійно розвивається, удосконалюється, тобто має динамічний характер. Вона здатна до саморегулювання, тоді як інші знакові системи є штучними, конвенціональними (виникають за домовленістю) і статичними. Саме цією специфічною ознакою зумовлена така особливість мовних знаків як продуктивність. Знаки нерідко змінюють свої значення під впливом пов'язаних з ними інших мовних знаків.

2. Мова, на відміну від інших знакових систем, є універсальним засобом спілкування, вона здатна маніфестувати будь-яку ділянку людського досвіду. Усі інші знакові системи в генетичному плані вторинні стосовно мови і мають обмежені виражальні можливості й обмежену сферу застосування.

3. Мова є поліфункційною знаковою системою. Крім комунікативної функції, що є єдиною для інших знакових систем, їй притаманні репрезентативна, гносеологічна, прагматична, фатична, метамовна й інші функції. Мова передає не тільки інформацію про якісь факти, а й ставлення мовця до повідомлення, його оцінку дійсності. Мова – знаряддя мислення, засіб пізнання об'єктивного світу.

4. Мова – багаторівнева і складна ієрархічна система, яка має два способи організації – парадигматичний (відбір) і синтагматичний (сполучуваність). На відміну від інших знаків мовним знакам притаманна розмитість меж. Характерними рисами мовних знаків є також абстрактність значення деяких з них і конкретизація їх у висловленні, а також можливість їх використання у відриві від безпосередніх подій і ситуацій.

Людське мовлення супроводжують **невербальні** (несловесні) системи знаків. Несловесну інформацію вивчають паралінгвістика і паракінесика. До паралінгвістики належать ті способи передачі інформації, які пов'язані зі звучанням мови: акустичні характеристики голосу (тембр, висота, гучність), паузи, інтонація тощо. До паракінесики належать жести і міміка.

Отже, мова як своєрідна семіотична система є поліфункційною, багаторівневою і глобальною за значенням. Мова – вторинна природна багатовимірна динамічна система, яку супроводжують невербальні системи знаків. У сучасній лінгвістиці визнано, наголошує Ф. С. Бацевич, що одиниці мови мають різну знакову природу: лексеми (слова) – номінативні знаки, речення (висловлювання) – комунікативні, морфеми і словосполучення – структурні; вони служать для утворення інших знаків (морфеми – слів, словоформ, словосполучення – речень, висловлювань). Знакову природу фонем як найменшої одиниці мови у низці концепцій піддано сумніву. Дискусійними є проблеми білатеральності (двобічності) або унілатеральності (однобічності) мовних знаків, моделей семіозису (процесу означування), можливостей

використання понять лінгвістики до таких утворень, як текст і дискурс та ін.

Контрольні питання

1. Що таке знак, які основні його властивості?
2. Як трактував мовні знаки Ф. де Сосюр?
3. Яка наука вивчає життя знаків у суспільстві?
4. У якому співвідношенні перебувають такі науки як лінгвістика і семіотика?
5. Які класифікації знаків вам відомі?
6. Поясніть сутність унілатеральної та білатеральної концепцій структури знака.
7. У чому відмінності мовної системи від інших знакових систем?
8. Які знаки виокремлюються у мовній системі?
9. Які властивості знака належать до специфічних?
10. Чи всі мовні одиниці вважаються знаками?
11. Поясніть значення паралінгвістики та паракінесіки у процесі комунікації.

Завдання для індивідуальної роботи

Підготувати реферат або презентацію на одну з тем (за вибором)

1. Семіотика як наука про знак і знакові системи.
2. Основні концепції знака та його структура.
3. Лінгвосеміотика. Специфіка знаків мовної системи.
4. Мовні знаки в процесі людського пізнання.
5. Мовний знак і мовна одиниця.
6. Концепція мовного знака у Ф. де Сосюра.
7. Класифікація знаків Ч. С. Пірса.
8. Концепція мовного знака О. О. Потебні.

9. Іконічні знаки в системі природної мови.
10. Мова в колі інших знакових систем.
11. Відмінність мови від природних і штучних знакових систем.
12. Роль семіотики у перекладознавчій діяльності.
13. Семіотичні школи другої половини ХХ – поч. ХХІ ст.
14. Напрями досліджень у сучасній семіотиці.

Обов'язкові практичні завдання

1. Наведіть власні приклади різних знакових ситуацій і систем.
2. У чому відмінність значимості слів в українській, англійській і німецькій мовах

*Дайте мені. Дай мені. Хочу побачитися з Вами. Хочу побачити тебе.
Give me. Give me. I want to see you. I want to see you.
Geben Sie. Gib mir. Ich will Sie sehen. Ich will dich sehen.*

3. Яку властивість мовного знака можна встановити у наступних прикладах: укр. *чорний*, англ. *black*, нем. *schwarz*, фр. *noir*?
4. Поясніть, що означають ці графічні знаки? В якій галузі вони використовуються?

@ + § © † Σ ♪ ♥ ♣ ☺ ♂ % > ☀

5. Яке значення має мова жестів у щоденному спілкуванні при привітанні, прощанні, виявленні заборони, подяки, здивування?

Додаткові практичні завдання

1. Чи можна вважати знаком такі предмети: а) грошові купюри; б) номерок за верхній одяг; в) обручка на пальці; г) авторучка в кармані піджака; д) квіти на вікні? Проілюструйте цими прикладами основні властивості знака.
2. Яка різниця між словами *півень* і *кукуріку*, *кішка* і *м'яв*, *гавкати* і *лаяти* з точки зору відношень між планом вираження і планом змісту?

3. Поясніть, чому мовлення на незнайомій мові здається нечленоподільним?
4. Яку інформацію містять такі знаки: парфуми на сукні, зелена або червона хусточка, міцний потиск руки?
5. Уявіть, що на дверях магазину ви бачите п'ять намальованих квадратиків одного кольору і два – іншого. Щоб це могло означати? Які властивості знаків можна продемонструвати на цьому прикладі?

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. К.: Центр навч. літ-ри, 2006. 283 с.
2. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії. Вид. 2-ге випр. і доп. Донецьк: ДонНУ, 2007. 219 с.
3. Карцевский С. И. Из лингвистического наследия. М.: Языки славянской культуры, 2004. Т. 2. 296 с.
4. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підруч. для студ. 2 вид., випр. і доп. К. : Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с.
5. Комарова З. І. Загальне мовознавство [навч. посіб. для студ. денн. і заочн. форм навч. ф-ту укр.]. Умань: ФОП Жовтий, 2015. 100 с.
6. Семчинський С. В. Загальне мовознавство: Підручник для вузів. К.: ОКО, 1996. 413 с.

Додаткова

1. Ділі Дж. Основи семіотики. Львів: Арсенал, 2000. 232 с.
2. Дорошевский В. Элементы лексикологии и семіотики / авториз. пер. с пол. В. Ф. Конновой. М.: Прогресс, 1973. 287 с.
3. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів. Львів: Літопис, 2004. 384 с.
4. Скаличка В. Асимметричный дуализм языковых единиц. *Пражский лингвистический кружок. Сборник статей / сост., ред., авт. предисл. Н. А. Кондрашов. М. : Прогресс, 1967. С. 119–127.*
<https://ru.djvu.online/file/Ds9oUnAgtaqc2>

5. Лосев А. Ф. Знак, символ, миф. *Труды по языкознанию*. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. 480 с. (Специфика языкового знака в связи с пониманием языка как непосредственной действительности мысли. С. 92–113).
6. Павлюк Л. С. Знак, символ, міф у масовій комунікації. Львів: ПАІС, 2006. 120 с.
7. Степанов Ю. С. Семиотика. М.: Наука, 1971. 168 с.
8. Мечковская Н. Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура. Курс лекций. 2-е изд., испр. М.: Академия, 2007. 432 с.
9. Панов Е. Н. Знаки. Символы. Языки. М.: Знание, 1983. 248 с.

Тема 3. Співвідношення мови і мислення. Психолінгвістика, її предмет і завдання

В результаті вивчення запропонованої теми студент повинен **знати**: залежність між мовними і мисленнєвими явищами, фізіологічні підґрунтя мовлення, як впливають мова на мислення і мислення на мову, значення психолінгвістики у системі мовознавства, його проблематику, диференціювати сутність гіпотези лінгвальної відносності Сепіра–Уорфа, поглядів її прихильників і опонентів, виокремлювати основні проблеми психолінгвістики та когнітивної лінгвістики; **уміти**: визначати терміни *мислення*, *свідомість*, *картина світу*, виокремлювати мовне, технічне, образне мислення, вказувати на конкретні відмінності, якими відрізняються феномени мова – мислення.

Словник термінів

Гіпотеза лінгвальної відносності Сепіра-Уорфа – «концепція, за якою структура мови визначає структуру мислення, спосіб пізнання зовнішнього світу й обмежує розвиток культури мовою».

Загальне мовознавство – «теоретична частина мовознавчої науки».

Зіставне мовознавство – «мовознавча дисципліна, яка вивчає дві чи більше мов з метою виявлення їх подібностей і відмінностей на всіх рівнях мовної структури».

Зоопсихологія – «наука, що вивчає психіку тварин, її прояви, походження і розвиток».

Картина світу – «одна з форм світоглядного відображення об'єктивної реальності в суспільній свідомості, що являє собою науковий образ освоєної в практиці дійсності, компонент світогляду».

Когнітивна лінгвістика – «галузь мовознавства, яка розглядає функціонування мови як різновид когнітивної, тобто пізнавальної діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджує через мовні явища».

Лінгвопрагматика – «розділ лінгвістики, що вивчає вияви суб'єктивного (людського) чинника на всіх рівнях мови й у межах усіх аспектів її функціонування, комунікації людей. Вивчає аспекти, пов'язані з суб'єктом мовлення (ілокутивними силами, мовленнєвими тактиками, правилами ведення діалогу, різноманітними установками, референцією мовця, прагматичними пресупозиціями, емпатією тощо), адресатом мовлення (правилами виведення непрямих смислів, перлокутивними ефектами, типами мовленнєвого реагування тощо), стосунками між учасниками спілкування (формами мовленнєвого спілкування, соціально-етикетними особливостями мовлення та ін.), а також із ситуацією спілкування (інтерпретацією дейктичних знаків, впливами мовленнєвої ситуації на тематику спілкування тощо)».

Менталінгвістика – «наука, що вивчає взаємозв'язки мови, мислення і свідомості».

Мислення – «1) діяльність центральної нервової системи, спрямована на пізнання реалій навколишнього або уявного світу;
2) процес пізнавальної діяльності індивіда, що виявляється у відображенні дійсності і здатності мислити і розмірковувати, робити

розумові висновки; виникає, формується та розвивається в суспільстві».

Акт мовленнєвий – «складова повідомлення (висловлення), цілеспрямована мовленнєва дія; одиниця нормативної соціомовної поведінки, яка виявляється у межах прагматичної ситуації комунікативного акту. Втілення у повідомленні (висловленні) певної комунікативної мети, що надає йому конкретної спрямованості».

Психолінгвістика – «галузь лінгвістики, спрямована на дослідження розвитку й застосування мовленнєвої здатності як психічного феномена, її реалізації у механізмах породження та сприйняття мовлення у проекції на психічну діяльність людини в її соціально-культурній взаємодії з кодовою системою мови».

Свідомість – «процес відображення дійсності мозком людини, який охоплює всі форми психічної діяльності й зумовлює цілеспрямовану діяльність людини».

Співвідношення мови і мислення

Проблема співвідношення мови і мислення належить до центральних у загальному мовознавстві, у філософії, логіці, психології, медицині. Між мовою та мисленням існують складні взаємозв'язки, що зумовлюють стосунки між мовними і мисленнєвими явищами, впливають на соціальні та біологічні складові природи людини.

Проблему мови і мислення вичали видатні вчені, зокрема фізіологи (І. М. Сеченов, І. М. Павлов), психологи (Л. С. Виготський, М. І. Жинкін, О. О. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн), лінгвісти (В. фон Гумбольдт, О. О. Потебня, О. Єсперсен, Ф. де Сосюр, О. І. Томсон, Л. В. Щерба та ін.).

Мислення і мова є породженнями мозку і одночасно належать до суспільних явищ. «Фізіологічним підґрунтям мовлення є умовно-рефлекторна діяльність кори великих півкуль головного мозку, подразниками для якої є слова, «сигнали сигналів» (І. П. Павлов), які замінюють безпосередні предмети та їхні властивості. Як подразник

слово постає у трьох формах: слово почуте; слово побачене; слово вимовлене. Функціонування слова пов'язане з діяльністю периферійного апарату мовлення та центрально-мозкових фізіологічних механізмів» (Варій М. Й. Загальна психологія, 2007, с. 749).

Мовленнєвою діяльністю людини керують центри мозкової кори лівої півкулі, з нею пов'язана здатність мислити абстрактно. Права півкуля продукує чуттєво-образне мислення, а приймання, перероблення, зберігання поступаючої інформації відбувається в задніх відділах великих півкуль. Раніше вчені стверджували, що зона Брока (задній відділ ніжньої лобної звивни) керує усним мовленням, а зона Верніке (у першій висковій звивині) забезпечує сприйняття й розуміння усного мовлення, але у наш час вважається, що вони спільно виконують ці завдання (див. Розділ IV. Табл. 5. Зона Брока і зона Верніке).

Перш ніж створювати мовний акт, наголошує М. Жинкін, людина будує його смисловий кістяк за допомогою предметно-зображувального кола уявлень, образів і схем (механізм програмування висловлювання). Далі залучаються механізми переходу від плану програми до граматичної структури речення (механізм граматичного прогнозування синтаксичної конструкції, механізм, що забезпечує запам'ятовування, зберігання та реалізацію граматичних характерних слів, механізм переходу від одного типу конструкцій до іншого (трансформація), механізм розгортання елементів програми у граматичні конструкції). Вчений виокремлює далі механізми пошуку потрібного слова за смисловими та звуковими ознаками, механізм вибору необхідних звуків мови і реального існування звукового мовлення (Жинкин Н. И. Механизмы речи, 1958). Отже, «ділянки кори, пов'язані з окремими аспектами мовної функції, не є самостійними й суворо ізольованими центрами мовного процесу, а лише окремими ланками складного нервового процесу мовної діяльності» (Варій М. Й., там само).

Вивчення аспектів, пов'язаних з відношеннями мова – мислення, зумовлює виокремлення ключових понять, до яких належать **свідомість** («специфічний прояв духовної життєдіяльності людини, пов'язаної із пізнанням, яке робить відомим (свідомим), знаним зміст реальності, що набуває предметно-мовної форми знання») (ФЕС, с. 567) і **мислення** («інформаційна діяльність, що набула якості опосередкованого, узагальненого пізнання, яке за допомогою абстрагування, міркувань (зіставлень пізнавальних образів та логічного виведення думок) і типізації даних про світ явищ розкриває їх необхідні зв'язки, закономірності, тенденції розвитку» (ФЕС, с. 378).

Свідомість є поняттям більш ширшим від мислення, воно охоплює не тільки раціональні, але й інші прояви ставлення людей до навколишнього світу (чуттєве, пізнавальне, емоційно-оцінне).

В сучасній лінгвістиці визнана наявність складного діалектичного зв'язку між мовою і мисленням, що мають свої особливості. Роз'єднання мови і мовлення (**механістичний** підхід, *біхевіоризм* «наука про людську поведінку») (Д. Уотсон, Е. Торндайк) або ототожнення (**менталістичний** напрям) (М. Мюллер, А. Шлейхер, Е. Бенвеніст) є крайніми точками зору. Мова і мислення утворюють взаємозумовлену єдність, при цьому не є тотожними.

Основу мовного змісту утворюють думки, через мислення мовні одиниці безпосередньо співвідносяться з предметами і явищами об'єктивного світу, втілюються в результатах пізнання.

«Генетично і за переважним використанням умоглядних чи практичних дій у мислительному процесі виділяють *конкретно-дійове* і *теоретичне мислення*, а за характером побудови мислительних актів, формами їхнього здійснення та завданнями розрізняють також *мислення образно-спрямоване* й *абстрактне*» (ФЕС, с. 379). У розумовій діяльності людини ці види мислення переплітаються.

Мовне (словесно-логічне, поняттєве) мислення властиве тільки людині, у високоорганізованих тварин (свійські тварини: собаки,

коти, примати: мавпи, морські ссавці: дельфіни) спостерігаємо образно-спрямоване (чуттєво-образне, наочно-образне) і конкретно-дійове (практично-дійове, технічне) мислення. «Наявність мислення у тварин припускав І. П. Павлов. Він оцінював цей процес як «зародок конкретного мислення, яким і ми орудуємо», і підкреслював, що його не можна ототожнювати з умовними рефлексами. Американський психолог Н. Майєр (1929) показав, що різновид мислення тварин – здатність у новій ситуації реагувати адекватно за рахунок екстреної реорганізації раніше надбаних навичок, тобто за рахунок здатності «спонтанно інтегрувати ізольовані елементи минулого досвіду, створюючи нову, адекватну ситуації поведінкову реакцію». Н. Н. Ладигіна-Котс (1963) писала, що «мавпи мають елементарне конкретне образне мислення (інтелект), здатні до елементарних абстракцій та узагальнення. І ці риси наближають їхню психіку до людської». При цьому вона підкреслювала, що «...їхній інтелект якісно, принципово відмінний від понятійного мислення людини, яка має мову, оперування словами як сигналами сигналів, системою кодів, тоді як звуки мавп, хоча і є надзвичайно різноманітними, але виражають лише емоційний стан і не мають спрямованого характеру. Мавпи, як і всі інші тварини, мають лише першу сигнальну систему дійсності» (Турініна Л. С., Сердюк Л. З. Порівняльна психологія, 2005, с. 135–136).

Оскільки мислення, на думку вчених, з'явилося раніше від мови, ця обставина зумовила відносну незалежність мови і мислення.

Відмінності між мовою і мисленням

- 1) Мисленню на відміну від мови притаманна самостійність у створюванні понять, втіленні їх в уявлення, образи, що не мають конкретних відповідників у навколишньому світі.
- 2) Мова належить до матеріально-ідеальних явищ, а мислення – до ідеальних.
- 3) Мова є національною, притаманною окремим народам, а мислення є інтернаціональним.

- 4) Будова, закони розвитку мови і мислення не співпадають. Основними одиницями мови є фонemi, морфemi, лексеми, словосполучення, речення. Основними одиницями мислення є поняття, судження, умовиводи. Логічні і мовні категорії не збігаються: поняття – значення слова, судження – речення, логічні і граматичні категорії.

Отже, мова і мислення належать до взаємопов'язаних, але автономних явищ. Розділ загального мовознавства, який вивчає взаємовідношення мови і мислення, називається **менталінгвістикою**.

Мова відіграє значну роль у процесі пізнання. На вирішальну роль мови в процесах пізнання вказували американські вчені Едуард Сепір і Беджамін Уорф, автори **гіпотези лінгвальної відносності**. При вивченні своєрідних особливостей культури і мов американських індіанців, вони встановили, що на світоглядні категорії сильно впливає система мови. Уорф стверджував: мова визначає мислення людини та її поведінку. Ці ідеї розвинули у своїх працях Л. Вайсгербер, Й. Трир, Г. Іпсен та інші неогумбольдтианці.

«Мова не має тієї керівної сили, яку їй приписують згадані вище вчені – наголошує М. П. Кочерган. Різні мови справді представляють далеко не однакові картини світу, але цю обставину правильніше формулювати в зворотному порядку: дійсна й об'єктивна картина світу відображена в мовах неоднаково. Різні мови неоднаково членують реальний світ (структура лексико-семантичних полів різних мов не збігається) з огляду на нетотожні умови матеріального і суспільного життя людей, але зміст мовлення не є простою сумою мовних одиниць. Крім того, одне й те ж можна виразити не тільки словом, а й словосполученням і описово цілим реченням. Через те перехід з однієї мовної системи на іншу доречно порівняти з переходом від однієї системи мір до іншої...» (Кочерган М. П. Загальне мовознавство, 2003, с. 192).

Значення мови у процесах пізнання полягає в тому, що мова закріплює результати пізнавальної діяльності людини; вона виступає як головний інструмент пізнання, надає змогу перейти не тільки в

напряму від конкретного до абстрактного, але й навпаки, що впливає на прогрес у розумовій діяльності.

Психолінгвістика, її предмет і завдання

Психолінгвістика як наука досліджує «мовленнєву діяльність людей у психологічних та лінгвістичних аспектах, зокрема експериментальне дослідження психічної діяльності суб'єкта в засвоєнні та використанні мови як організованої та автономної системи» (Засекін С. В., Засекіна Л. В. Вступ до психолінгвістики, 2002, с. 8), виникає у середині ХХ ст. Біля її витоків були Ч. Осгуд, Н. Хомський, О. Р. Лурія, Л. С. Виготський.

Предметом психолінгвістики є співвідношення особистості зі структурою й функціями мовленнєвої діяльності та мовою. До основних завдань психолінгвістики належать: процеси планування мовлення; механізми, процеси сприйняття, інтерпретації, розуміння і породження мовлення; структура та система представлення знань індивіда, стратегія їх використання; механізми засвоєння та оволодіння дитиною мови; проблеми білінгвізму, перекладу і методики викладання іноземних мов. До основних розділів психолінгвістики належать: психолінгвістика мовної свідомості; психолінгвістика дискурсу; психолінгвістика мислення; психолінгвістика мозку (нейролінгвістика).

У 70 рр. ХХ ст. виокремилася **когнітивна лінгвістика**, об'єкт якої становить мова, що вербалізує когнітивні структури і процеси свідомості.

Контрольні питання

1. В чому складність проблеми взаємозв'язку мова – мовлення?
2. Яка різниця між менталістським і механістичним розумінням мови?
3. Які типи мислення існують?
4. Чому мислення обов'язково спирається на які-небудь знакові системи?

5. Чому складні і нестандартні розумові завдання зазвичай вимагають для свого вирішення залучення природної мови?
6. Чи можливою є без мови пізнавальна діяльність людини?
7. У чому сутність гіпотези Сепіра – Уорфа? Чому вона має назву *гіпотеза лінгвальної відносності*?
8. Чи можна говорити про вирішальний вплив мови на раціональне наукове мислення?

Завдання для індивідуальної роботи

I. Підготувати реферат або презентацію на одну з тем (за вибором)

1. Мова як засіб спілкування.
2. Дихотомія «мова – мовлення» як основа загальнолінгвістичної теорії Ф. де Соссюра.
3. Гіпотеза лінгвальної відносності Сепіра – Уорфа.
4. Сучасні уявлення про співвідношення мови і мовлення.
5. Протиставлення мови і мовлення за різними ознаками.
6. Роль мови у становленні абстрактного мислення людини.

II. 1. Ознайомтеся з фрагментом монографії О. А. Войцевої «Назви плавальних засобів» і вкажіть, про що свідчать мотиватори назв плавальних засобів у різних слов'янських мовах (українській, російській, польській) (Войцева О. А. Водогосподарська лексика польської мови: від давнини до сучасності, 2010, с. 69–104).

2. Прочитайте три статті науковців зі «Слов'янського збірника» (ОНУ, філологічний факультет, вип. 16–23, 2013–2019 рр.; Електронний архів-репозитарій ОНУ імені І. І. Мечникова: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/>), присвячені психолінгвістичним дослідженням, визначте мету, матеріал, результати проведеного аналізу.

Обов'язкові практичні завдання

1. Поясніть, у якому ступені мова може впливати на запам'ятовування й відтворення інформації.
2. Чи може мова впливати на формування стереотипного «побутового» рівня мислення?
3. Наведіть приклади відбиття національної специфіки світосприйняття у різних народів.
4. Викладач запитує у студента: *Чи Ви записали завдання в зошиті?* Визначте, якою може бути стверджуюча відповідь на це запитання. Від чого залежать можливі варіанти?
5. Станіславу Єжи Лецу належить наступний афоризм: *З геніальної думки можна вилучити всі слова.* В чому можна погодитися з письменником, а у чому з ним можна і посперечатися?
6. Як ви розумієте висловлювання: *Думка не виражається словом, а здійснюється у ньому* (Л. С. Виготський)?

Додаткові практичні завдання

1. Визначте, в чому полягають лінгвістичні підстави наступного жарту.

Діалог у школі.

Учитель: Коли твій день народження?

Учень: П'ятого жовтня.

Учитель: Якого року?

Учень: Кожного.

Чому вчитель і учень по-різному розуміють запитання? Як треба було б побудувати питання, щоб уникнути такої відповіді учня?

2. Американський дослідник Примак навчив шимпанзе Сару «мови», що налічує 120 одиниць. Використовуючи спеціальні бирки, Сара уміла «писати» речення типу «Мері, дай Сарі банан», але їй важко

було написати речення «Сара дає банан Мері». Про яку особливість мислення тварин свідчить цей факт?

3. Поясніть, чим відрізняється мислення тварин від мислення людини.

4. В кожній мові існують свої специфічні етикетні формули вітання, прощання, вибачення, подяки і т. п., яких немає в іншій мові. Так, в англійській мові немає буквальних відповідностей формулам *На все добре! Носи на здоров'я!* Зате досить важко перекласти англо-американське вибачення *Excuse me back!* «Даруйте, що я знаходжусь до Вас спиною». Як пояснити ці відмінності?

5. Якщо задзвонив телефон, то, знімаючи трубку, Ви скажете: *Алло!* чи *Слухаю*, англієць – *Speaking!* (букв. «говорю»), італієць – *Pronto!* (букв. «готовий»), а німець назве своє прізвище. Як ви вважаєте, чому ця перша репліка у відповідь так відрізняється у різних мовах? Які її функції?

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. К.: Центр навч. літ-ри, 2006. 283 с.
2. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підруч. для студ. 2.вид., випр. і доп. К. : Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с.
3. Комарова З. І. Загальне мовознавство [навч. посіб. для студ. денн. і заочн. форм навч. ф-ту укр.]. Умань: ФОП Жовтий, 2015. 100 с.
4. Куликова И. С., Салмина Д. В. Введение в менталингвистику: системный, лексикографический и коммуникативно-прагматический аспекты лингвистической терминологии. СПб.: САГА, 2002. 351 с.
4. Семчинський С. В. Загальне мовознавство: Підручник для вузів. К.: ОКО, 1996. 413 с.

Додаткова

1. Варій М. Й. Загальна психологія. Навчальний посібник. 2-ге вид., випр. і доп. К.: «Центр учбової літератури», 2007. 968 с.

2. *Введение в языкознание: практикум: [учеб.-метод. пособие] / [сост. Е. Л. Березович, Н. В. Кабинина, О. В. Мищенко; науч. ред. М. Э. Рут]. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2014. 100 с.*
3. Войцева О. А. Водогосподарська лексика польської мови: від давнини до сучасності. Букрек, 2010. 424 с.
4. Войцева О. А. Ономасіологічний потенціал назв водних об'єктів у слов'янських мовах. *Одеська лінгвістична школа: інтеграція підходів: колект. моногр. / За заг. ред. Т. Ю. Ковалевської. Одеса : ПолиПринт, 2016. С. 11–19.*
5. Жинкин Н. И. Механизмы речи. М.: Изд-во Академии пед. наук, 1958. 378 с.
6. Засекіна Л. В., Засекін С. В. Вступ до психолінгвістики. Острог: Нац. ун-т «Острозька академія», 2002. 168 с.
7. Норман Б. Ю. Лингвистические задачи. Учебное пособие. М.: Флинта: Наука, 2006. 272 с.
8. Потебня А. А. Собрание трудов; Мысль и язык / подгот. Ю. С. Рассказов, О. А. Сычев. М.: Лабиринт, 1999. 300 с.
9. Voytseva O. Means of creating perfumery and cosmetics terms in the Russian, Ukrainian and Polish languages. *Bibliotekarz Podlaski*, 2020. Т. 47, № 2. S. 377–402.

Довідкова

1. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. К.: Довіра, 2007. 205 с.
2. Кротевич Є. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів. К.: Вид-во АН УРСР, 1957. 236 с.
3. Кубрякова Е. С., Демьянков В. В., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. М.: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. 245 с.
4. *Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. 2-е изд., доп. М.: БРЭ, 2002. 684 с.*
5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2006. 716 с.

6. *Українська мова. Енциклопедія* / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. 2-е вид. випр. і доп. К.: Укр. енциклопедія, 2004. 824 с.
6. Турініна Л. С., Сердюк Л. З. Порівняльна психологія. Навчальний посібник. К.: МАУП, 2005. 228 с.
7. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. М.: Изд-во иностр. лит., 1960. 436 с.
8. *Філософський енциклопедичний словник* / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [В. І. Шинкарук (голова редкол.)]. К.: Абрис, 2002. 742 с. (ФЕС).
9. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: енциклопедичний словник. К.: АртЕк, 1998. 336 с.

Тести для самоконтролю до тем 1–3

1. Відзначте правильну відповідь. Загальне мовознавство вивчає:
 - 1) особливості мови як людського засобу спілкування, а також структуру й закономірності функціонування всіх мов світу;
 - 2) мови або групи споріднених мов;
 - 3) методологію мовознавства;
 - 4) відношення мови до позамовних явищ.
2. Вкажіть правильну відповідь. Мова належить до явищ:
 - 1) біологічних;
 - 2) психічних;
 - 3) суспільних.
3. Доповніть речення. Вирішенням завдань практичного використання мови займається:
 - 1) загальне мовознавство;
 - 2) теоретичне мовознавство;
 - 3) прикладне мовознавство;
 - 4) часткове мовознавство.
4. Вкажіть твердження, яке висвітлює поширений погляд у сучасному мовознавстві:
 - 1) мова – результат мовленнєвої діяльності;

- 2) мова – явище, що втілюється в мовленні;
- 3) мова і мовлення – протиставлені взаємозумовлені елементи діалектичної єдності.
5. Вкажіть правильну відповідь. Яка функція мови пов'язана з мисленням людини?
- 1) соціальна;
 - 2) фатична;
 - 3) когнітивна;
 - 4) комунікативна.
6. Доповніть речення. На перетині лінгвістики з ... утворено психолінгвістику:
- 1) філософією;
 - 2) психологією;
 - 3) теорією мовленнєвого впливу;
 - 4) етнологією.
7. Вкажіть правильну відповідь. Який напрям у мовознавстві досліджує вплив статевої приналежності людини на її мовлення?
- 1) етнолінгвістика;
 - 2) соціолінгвістика;
 - 3) лінгвокультурологія;
 - 4) гендерна лінгвістика.
8. Встановіть об'єкт лінгвістики:
- 1) штучні мови;
 - 2) природні мови;
 - 3) діалекти;
 - 4) соціолекти.
9. Учення про мову як знакову систему обґрунтував:
- 1) Ч. Пірс;
 - 2) Ф. де Сосюр;
 - 3) В. фон Гумбольдт;
 - 4) О. О. Потебня.
10. Що означає конвенційність мовного знаку?
- 1) умовність;

- 2) довільність;
 - 3) непаралельність плану вираження і плану змісту.
11. Двобічність знака означає:
- 1) довільність;
 - 2) умовність;
 - 3) єдність плану вираження і плану змісту.
12. Семіотика це наука, яка вивчає:
- 1) зміст, форми і методи навчання мови;
 - 2) знаки та знакові системи;
 - 3) знак як двосторонню одиницю.
13. Що в мові є знаком?
- 1) звук;
 - 2) слово;
 - 3) морфема;
 - 4) всі мовні одиниці.
14. Який мовний знак виконує комунікативну функцію?
- 1) звук;
 - 2) слово;
 - 3) словосполучення;
 - 4) речення.
15. Яке твердження про своєрідність мови як знакової системи є неправильним?
- 1) мова має динамічний характер;
 - 2) мова є універсальним засобом спілкування;
 - 3) мова є штучною знаковою системою;
 - 4) мова є поліфункційною знаковою системою;
 - 5) мова – багаторівнева знакова система.
16. П'ять олімпійських кілець – це:
- 1) знак-індекс;
 - 2) знак-симптом;
 - 3) знак-копія;
 - 4) знак-сигнал;
 - 5) знак-символ.

17. Мовлення – це явище...

- 1) загальне;
- 2) абстрактне;
- 3) індивідуальне.

18. Який тип мислення протікає у мовних формах:

- 1) чуттєво-образне;
- 2) поняттєве;
- 3) технічне;
- 4) символічне;
- 5) асоціативне.

19. Які рівні мовленнєвого акту виділяються в комунікативній лінгвістиці?

- 1) квазілокуція (відношення мовлення до істинності чи брехливості поданої інформації);
- 2) іллокуція (відношення мовлення до мети, мотивів і умов здійснення комунікації);
- 3) перлокуція (вплив на свідомість та поведінку адресата, виникнення нової ситуації) ;
- 4) локуція (використання мовних засобів для досягнення мети);
- 5) менталокуція (визначення психологічних основ комунікації).

20. Сутність менталістичного напрямку в мовознавстві – це:

- 1) відрив мови від мислення;
- 2) передумання мислення мові;
- 3) передумання мови мисленню;
- 4) ототожнення мови і мислення;
- 5) ототожнення мислення і свідомості.

Модуль 2

Тема 4. Суспільна природа мови

В результаті вивчення теми студент повинен **знати**: сутність мови як складного і багатопланового явища, що має суспільну

природу; соціальні фактори, їх структуру та роль у розвитку підсистем мови; основні типи білінгвізму; основні проблеми соціолінгвістики та методи соціолінгвістичних досліджень, термінологію; доробок українських мовознавців, що працюють у галузі соціолінгвістики; **уміти**: описувати та аналізувати мовну ситуацію, визначати її компоненти у конкретних прикладах; аналізувати мовну політику; підготувати та провести соціолінгвістичне анкетування.

Словник термінів

Адстрат (від лат. *ad* – біля, *stratum* – шар) – «сукупність рис мовної системи як результат нейтрального, порівняно із субстратом і суперстратом, типу взаємодії мов, при якому обидві мови не змішуються, не відбувається асиміляція етносів, а лише формується прошарок між цими мовами в умовах тривалого співіснування й контактів народів. Термін уведений італійським дослідником Дж. Бартолі у 1939 р.».

Акролект (від гр. *ákron* – кінцівка і *léxis* – слово) – «найбільш престижна мова у процесі змішування мов при креолізації та створенні нового етнічного субстрату».

Арго (фр. *argot* – жаргон, початкове значення – жебрацтво) – «соціальний різновид мовлення, лексикон відносно замкнених професійних (ремісників, торговців) і соціальних груп (сезонних робітників), у тому числі декласованих (злочинців, злочинців, жебраків, картярів тощо), призначений для конспіративних (езотеричних, криптофорних) потреб відокремлення групи від суспільного загалу, а також для збереження таємниць ремесла, роду занять, власної безпеки і т. ін. На відміну від жаргону, арго є засекреченою, таємною мовою й незрозуміле пересічним мовцям».

Білінгвізм (від лат. *bi* – два і *lingua* – мова) «двомовність як ознака мовної ситуації країни, регіону чи мовного стану індивіда, тобто володіння й користування особистістю або певною групою

етносу одночасно двома мовами: однією як рідною, іншою набутою, але важливою для спілкування в деяких комунікативних сферах. Проблемою в таких випадках інколи є визначення рідної мови (як вважають, мови думки), адже деякі білінгви можуть вільно володіти двома мовами, перемикаючи кодові системи мов, які засвоєні, наприклад, із дитинства».

Диглосія (від гр. *di* – подвійний, двічі і *glōssa* – мова) –

«1) різновид мовного стану особистості, коли вона володіє двома чи більше формами існування певної мови. Наприклад, аварець володіє аварською літературною мовою й болмацом – інтердіалектом, що виник на базі північних діалектів аварської мови; мешканець Карибських островів володіє іспанською літературною та креольською мовами на базі іспанської мови та місцевого діалекту;
2) Ситуація функціонування двох стилістично й функціонально розподілених мовних кодів, які можуть сприйматися як одна мова».

Жаргон (від фр. *jargon* – перв. пташина мова, незрозуміла мова) – «різновид соціолекту як додаткова лексико-фразеологічна система мови, яка містить паралельні експресивно-оціночні, найчастіше стилістично знижені позначення загальновідомих понять і належить певній субкультурі. Жаргон не є мовою, оскільки не має власної специфіки фонетичного та граматичного рівнів і ґрунтується на закономірностях національної мови. Психологічним підґрунтям виникнення жаргону є прагнення соціальних груп до самоідентифікації, що реалізується в бажанні вразити співрозмовника дотепністю, неординарністю й експресивністю мовлення, а також у зневазі до усталених мовних норм. Термін «жаргон» здебільшого ототожнюється з термінами «сленг», «соціолект», «соціальний діалект».

Міжнародна мова – «мова, яка служить для спілкування представників різних держав, народів світу, найбільш розвинені й унормовані, із різноманітними функціональними підсистемами й термінологічними системами. Статус міжнародної мови закріплюється офіційно шляхом визнання їх офіційними чи робочими

мовами міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО, СОТ і т. ін.), міжнародних самітів, конгресів і конференцій. Офіційними й робочими мовами ООН є англійська, арабська, іспанська, китайська, російська, французька. До міжнародних мов належать і штучні мови. Найбільше визнання й поширення серед штучних мов отримала лише есперанто. До міжнародних штучних мов можна відносити й мови програмування (ФОРТРАН, АЛГОЛ, КОБОЛ, БЕЙСІК, ПАСКАЛЬ тощо)».

Мовна політика – «сукупність ідеологічних принципів і політичних, юридичних, адміністративних заходів, спрямованих на розвиток, функціонування, баланс мов, зміну чи збереження мовної ситуації у державі, регіонах, соціумі. Мовна політика є частиною національної та культурної політики влади. Векторами можуть бути законотворчість у напрямку становлення державних, офіційних мов, мов національних меншин; адміністративне втручання у функціональний розподіл мов і форм їхнього існування; введення нових мовних норм чи збереження старих; розробка мовних і мовленнєвих (текстових) стандартів, реформування правопису тощо».

Мовна ситуація – «ситуація взаємодії різних мов чи різних форм існування однієї мови в певній державі чи регіоні з огляду на їхню функціональну специфіку й ареал поширення. Параметрами опису мовної ситуації є кількість мов у відповідному регіоні, їхні якісні ознаки (спорідненість/ неспорідненість; статус мов-піджинів або піджинізованих; статус місцевої мови чи імпортованої), наявність мовних мов, розгалуженість форм існування мов, їхнє функціональне навантаження і т. ін.».

Мовне оточення – «соціолінгвістична ситуація, у якій розвивається мовна здатність дитини. Мовне оточення включає батьків, старших родичів, братів і сестер, вихователя й однолітків у дитячому садку, друзів та знайомих родини, церковні установи, ЗМІ тощо».

Мовне середовище – «етнічні, соціальні, територіальні й інші умови користування певною спільнотою відповідними формами

існування мови чи різними мовами. Мовним середовищем можуть бути сім'я, виробничий колектив, соціальна група, мешканці одного міста, села, населення регіону, країни».

Соціолект – «соціально марковані лексеми та словосполучення певної суспільної групи (професійної, вікової й ін.) у межах національної мови. Термін уведений в обіг соціолінгвістики з метою уникнути багатозначності термінів «жаргон», «арго», «сленг», «соціальний діалект». На відміну від жаргону, соціолект містить й інтержаргон – загальний жаргон, який у масовій свідомості значно послабив зв'язки з первинними сферами вживання, однак не втратив своєї стилістично зниженої маркованості. Засобами проникнення корпоративного жаргону до інтержаргону є засоби масової комунікації (газети, журнали, телебачення, Інтернет), тексти художньої літератури».

Соціолінгвістика – «галузь мовознавства, що вивчає вплив суспільних явищ і процесів на виникнення, розвиток, соціальну й функціональну диференціацію й функціонування мов, а також зворотний зв'язок мови й соціуму. Соціолінгвістика виникла на теренах мовознавства, соціології, соціальної психології й етнографії у другій половині ХХ ст. Головними векторами досліджень соціолінгвістики залишаються проблеми мовної ситуації, мовного колективу, суспільних функцій мови, форм її існування в соціумі, соціальної диференціації мов залежно від різноманітності соціальних шарів (стратифікаційна) і соціальних ситуацій (ситуативна), двомовності, полілінгвізму, мовної політики, норми і т. ін.».

Соціолінгвістичні зони – «об'єднання комунікативних середовищ, що характеризується спільними ознаками мовної ситуації, тобто перевагою певних мов, специфікацією інших мов у різних сферах спілкування, вибором мови-підґрунтя для літературної мови тощо».

Суржик – «наявні в мовленні певної частини населення штучно й неприродно поєднані елементи двох або кількох мов, що порушують норми літературної мови. Термін є метафоричним

перенесенням від первинного значення суржика як суміші зерен пшениці й жита, жита й ячменя, ячменя й вівса. Суржик переважно має пейоративне забарвлення як негативне явище, крайній вияв інтерференції. Деякі лінгвісти вважають суржик територіальним діалектом з огляду на наявність зон мовної дифузії. Однією зі стратегій підвищення культури мовлення є боротьба із суржилом».

Соціолінгвістика, її предмет і завдання

Теорія про співвідношення мовних і соціальних чинників ґрунтується на роботах представників соціологічного напрямку французького мовознавства, особливо А. Мейє. Важливу роль у розвитку соціального напрямку відіграли праці Ф. де Соссюра, в яких науковець наголошував на соціальній сутності мови, досліджував зв'язок мови з народом, його культурою, історією, географічним розподілом мов, співвідношенням літературної мови і діалектів; дослідження засновника французької лінгвістичної школи А. Мейє, який зазначав, що мова – соціальний факт, що без суспільства мови не може бути так само, як і суспільства без мови, усі мовні явища зумовлені соціальними чинниками.

Ж. Вандрієс, учень А. Мейє, зауважував, що в процесі розвитку мов можна спостерігати дві тенденції: до диференціації і уніфікації, важливим чинником розвитку мови є змішування, але наявність іншомовних елементів не перешкоджає тому, щоб мова залишалася мовою. праці представників Празької лінгвістичної школи В. Матезіуса, Б. Гавранка, Й. Вахека, які запропонували досліджувати мову як «систему систем», довели зв'язок мови із соціальними процесами і соціальну роль літературної мови.

Соціолінгвістика в Україні почала розвиватися в 60-ті роки ХХ століття. Характерною рисою досліджень того часу була однобічна увага до внутрішнього розвитку мови, відсторонення від фактів реальної мовної ситуації в Україні, обмеженість джерельної бази лише даними переписів населення. Починаючи з другої

половини 80-х років, вітчизняна соціолінгвістика збагачується новими напрямками та методами дослідження. Певний внесок у розвиток сучасної соціолінгвістики зробили українські вчені О. Мельничук, у працях якого йдеться про соціальну причину мовних змін; Ю. Жлуктенко, дослідження якого спрямовувалися на висвітлення проблеми інтерференції, двомовності, контактів української мови з англійською, німецькою; В. Русанівський описує окремі теоретичні і методологічні проблеми соціолінгвістики; Л. Ставицька велику увагу приділяє соціальній диференціації мови; питаннями мовної ситуації, мовної компетенції займаються Л. Масенко, В. Демченко, Н. Шумарова; О. Ткаченко впроваджує в українську соціолінгвістику такі поняття: мовна стійкість, мовна стабільність, соціолінгвістична класифікація живих і мертвих мов та ін.; дослідженням суржику присвячені праці В. Радчука Л. Ставицької, В. Труби, М. Стріхи та ін.

За час існування у мовознавстві соціолінгвістичного напрямку він мав і досі має декілька різних назв: «соціологія мови», «соціологічна лінгвістика», «соціологічне мовознавство», «лінгвістична соціологія», «лінгвосоціологія», «соціальна лінгвістика» (див. праці У. Брайта, Р. Будагова, Д. Вундерліха, Б. Головіна, В. Жирмунського, Дж. Фішмана та ін.). У сучасному мовознавстві здебільшого використовуються два терміни – «соціальна лінгвістика», «соціолінгвістика». Термін «соціолінгвістика» введений до наукового обігу американським дослідником Х. Каррі в 1952 році. Ф. Філін, який багато років присвятив вивченню мови як суспільного явища, пише: «Мова – творіння суспільства, і в ній усе суспільне. Що ж у такому випадку можна розуміти під соціолінгвістикою? Поки що в цей термін вкладається різний зміст, межі якого дуже нечіткі. Мабуть, за ним треба закріпити два значення: 1) вивчення залежності мови, її структури від суспільства, іншими словами, соціальної зумовленості мовних явищ; 2) вивчення суспільних функцій мови, її ролі в суспільстві, впливу на суспільство. Зрозуміло, обидва ці значення тісно пов'язані одне з одним, становлять єдиний комплекс

проблем» (Филин Ф. Очерки по теории языкознания, с. 131). В. Брицин подає не лише тлумачення терміна «соціолінгвістика», а й окреслює коло досліджуваних проблем: «Соціолінгвістика (від лат. *societas* – спільність і лінгвістика), соціальна лінгвістика – галузь мовознавства, що вивчає соціальні аспекти розвитку мови, її суспільні функції у синхронії і діяхронії, механізми взаємодії мови і суспільства» (Брицин В. М. Соціолінгвістика // Українська мова: Енциклопедія, с. 631).

Узагальнюючи існуючі дефініції, можемо визначити, що *соціолінгвістика* – це галузь мовознавства, яка вивчає мову у зв'язку з соціальними умовами її існування. Під соціальними умовами розуміється комплекс зовнішніх обставин, у яких реально функціонує та розвивається мова: суспільство людей, які користуються даною мовою, соціальна структура цього суспільства, відмінності між носіями у віці, соціальному статусі, рівні культури і освіти, місці проживання, а також відмінності їх мовленнєвої поведінки в залежності від ситуації спілкування.

Соціолінгвістика оперує певним колом специфічних для неї понять: мовна спільнота, мовна ситуація, соціально-комунікативна система, мовна соціалізація, комунікативна компетенція, мовний код, перемикування кодів, білінгвізм (двомовність), диглосія, мовна політика і ряд інших. Крім того, деякі поняття запозичені з інших галузей мовознавства: мовна норма, мовленнєве спілкування, мовленнєва поведінка, мовленнєвий акт, мовний контакт, змішування мов, мова-посередник та ін., а також із соціології, соціальної психології: соціальна структура суспільства, соціальний статус, соціальна роль, соціальний чинник тощо.

Найголовнішими проблемами соціолінгвістичного опису є соціальна диференціація мови, мова і суспільство, мова і нація, мовна політика та мовне планування (будівництво), мова і культура, двомовність.

Досліджуючи проблему соціальної диференціації мови, лінгвісти зауважують, що останнім часом носії певної національної

мови під час спілкування користуються різними мовними підсистемами. Вибір тієї чи іншої мовної підсистеми залежить від соціальних та ситуативних параметрів комунікативного акту, мовної компетенції носія мови. Можливість використовувати мовні засоби різних підсистем призводить до того, що межі між вже існуючими мовними підсистемами стають розмитими, а це, у свою чергу, вимагає створення нових додаткових підсистем, які поєднуюватимуть у собі елементи літературної мови і територіального діалекту, жаргону і літературної мови тощо. Поява інтердіалектів, інтержаргонів зумовлена використанням під час комунікативного акту мовних одиниць різних підсистем – *лінгвем*. *Лінгвема* – мовна одиниця з соціальним наповненням, яка не є прямолінійно й однозначно прикріпленою до певного соціального класу.

Соціально зумовлена варіативність мови – здатність індивіда обирати варіанти залежно від ситуації, сфери комунікації, особистих характеристик адресата.

Увесь комплекс соціолінгвістичних проблем у загальному вигляді можна звести до таких питань: 1) як соціальний чинник впливає на функціонування мов; 2) як він відображається в мовній структурі; 3) як мови взаємодіють.

Традиційно в соціолінгвістиці виділяли три розділи: психолінгвістику, етнолінгвістику й інтерлінгвістику. На сучасному етапі розвитку мовознавства намітилась тенденція до виокремлення цих розділів у самостійні науки.

Соціолінгвістика розглядає такі поняття, як *мовна ситуація* і *мовна політика*.

Мовна ситуація – сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні і функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень. Іншими словами, це взаємовідношення використовуваних на певній території різних мов чи різних мовних варіантів. Мовна ситуація охоплює соціальні умови функціонування мови, сферу і середовище вживання мови, форми її

існування. Мовну ситуацію описують за кількісними, якісними й оцінними критеріями. До кількісних критеріїв належать:

- а) кількість мов у певній мовній ситуації;
- б) кількість мовців, що говорять певною мовою;
- в) кількість комунікативних сфер, які обслуговує кожна мова.

Якісними критеріями є:

- а) характер мовних форм: різновиди однієї мови чи різні мови (одномовність і багатомовність);
- б) структурно-генетичні відношення між мовами (споріднені і неспоріднені, морфологічний тип мови);
- в) функціональна рівнозначність – нерівнозначність мов;
- г) характер панівної мови (місцева чи іноземна).

Під оцінними критеріями розуміють внутрішню і зовнішню оцінку мов. Внутрішня оцінка – це оцінка споконвічними носіями мови її комунікативної придатності, естетичної престижності тощо, тобто ступінь прихильності мовців до рідної мови. Зовнішня оцінка – це характеристика названих параметрів мови носіями інших мов. На основі цих критеріїв будується типологія мовних ситуацій.

Усі мовні ситуації поділяють на прості (одномовні) і складні (багатомовні). Одномовні ситуації ще називають *ендогłosними*, а багатомовні – *екзогłosними*. У випадку ендогłosної ситуації мовець залежно від середовища користується то літературною мовою, то говіркою, а в разі екзогłosної – різними мовами.

Із екзогłosних ситуацій найпоширенішою є *двомовність* або *білінгвізм*. При білінгвізмі дві мови співіснують у межах одного колективу, який користується двома мовами в різних комунікативних сферах залежно від соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту. Крім двомовності, в сучасному світі непоодинокі випадки тримовності, рідше трапляється чотиримовність і навіть п'ятимовність. Прикладом чотиримовної ситуації є мовна ситуація в Індії: у межах штату використовують місцеву офіційно визнану мову Індії і місцеву неофіційну мову, між штатами – англійську, а у вищих верствах населення – ще санскрит. Унікальною

є виявлена в одному з поселень аборигенів Австралії одинадцятимовна ситуація, причому вживані тут мови належать аж до п'яти різних мовних сімей. Кожен мешканець цього поселення говорить двома-трьома мовами, а багато – шістьма-сімома.

Залежно від того, як співвідносяться між собою функції окремих мов чи варіантів мови, розрізняють *збалансовані і незбалансовані мовні ситуації*. У разі збалансованої ситуації мови виконують однакові суспільні функції, а в незбалансованих мовних ситуаціях суспільні функції мов не збігаються. Збалансовані ситуації трапляються дуже рідко. Дві мови не можуть бути функціонально тотожними. Це суперечило б чинному в мові законові економії мовних засобів. Через те двомовність, як правило, не є тривалою, а лише перехідним етапом на одномовність, де одна з мов усувається. Навіть на рівні індивідуального білінгвізму спостерігається тенденція до диференційованого вибору мови залежно від ситуації, теми тощо.

Різноманітність мовних ситуацій у світі нескінченна. Відомі ситуації, де мовою міжетнічного спілкування є мова меншості (суахілі в Танзанії, малайська мова в Індонезії), запозичена мова (латина у Західній Європі в середні віки, арабська в Середній Азії в VIII–X ст.), мови колишніх метрополій (англійська в Гамбії, Гані, Кенії, Нігерії, французька в Заїрі, Конго, Малі, португальська в Анголі, Гвінеї-Бісау, Мозамбіку). У деяких регіонах мовами міжетнічного спілкування є піджини: піджин-інгліш, лінгва франка, біч-ламар та інші гібридні мови, що поширені на Далекому Сході, в Океанії, Західній Африці та Латинській Америці.

Одним із конкретних випадків незбалансованого білінгвізму є *диглосія*. *Диглосія* – це одночасне існування в суспільстві двох мов або двох форм (варіантів) однієї мови з функціональним їх розподілом. Вибір мови диктує комунікативна ситуація, і він не залежить від етномовної належності мовців. На відміну від білінгвізму диглосія передбачає свідому оцінку мовцями певної мови за шкалою «високий – низький». Компонентами диглосії є різні мови,

різні варіанти однієї мови (літературна мова і діалект), різні стилі мови (книжний і розмовний).

Вивчення мовної ситуації дуже важливе для вироблення правильної мовної політики. *Мовна політика* – свідомий і цілеспрямований вплив, який має на меті сприяти ефективному функціонуванню мови в різних сферах застосування; сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів щодо розв'язання мовних проблем у соціумі, державі; сукупність політичних і адміністративних заходів, спрямованих на надання мовному розвитку бажаного вектору.

Термін *мовна політика* має два значення:

1) мовна політика як сукупність заходів, спрямованих на певний мовний розвиток (уведення нових або збереження старих мовних норм, уніфікація і стандартизація літературних форм, реформи в галузі орфографії та пунктуації тощо);

2) мовна політика як частина національної політики певної держави (зміна чи збереження наявного функціонального розподілу мов у багатомовному суспільстві). Щодо другого значення в мовознавстві і політології вживають термін національно-мовна політика. Національно-мовна політика спирається на певне теоретичне й ідеологічне обґрунтування, на вироблені в суспільстві концепції з національного питання.

Держава впливає на мовну ситуацію через ідеологічні, законодавчі, адміністративні, фінансово-економічні важелі. Вона визначає соціальний статус і соціальні функції мов.

Отже, вплив суспільства на мову обмежується впливом на взаємовідношення мов у багатомовній державі і впливом на нормативно-стилістичну систему мови, термінологію, графіку й орфографію. Суспільство не може вплинути на зміни структурних рівнів мови.

Контрольні питання

1. Що вивчає соціолінгвістика? Хто ввів у науковий обіг цей термін?
2. Які визначення соціолінгвістики як науки вам відомі?
3. Що таке мовна ситуація?
4. Схарактеризуйте основні проблеми соціолінгвістики.
5. Розкрийте зміст понять «мовна ситуація» і «мовна політика».
6. Назвіть основні компоненти мовної ситуації.
7. Етапи мовної політики: мовне прогнозування; мовне планування; мовне встановлення; мовне будівництво.
8. Які класифікації соціальних діалектів вам відомі? Як співвідносяться поняття «арго», «жаргон», «сленг»?
9. Назвіть типові види диглосії.
10. Дайте визначення білінгвізму. Як розрізняється індивідуальний і масовий білінгвізм?

Завдання для індивідуальної роботи

I. Підготуйте реферат на одну з тем (за вибором):

1. Койне як соціолінгвістичне поняття.
2. Суржик як компонент мовної ситуації в Україні.
3. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище.

II. Випишіть з термінологічної енциклопедії Селіванової О. О. Сучасна лінгвістика (Полтава: Довкілля, 2006) визначення понять: *мовна політика* (с. 370); *мовна свідомість*, *мовна ситуація* (с. 371); *мовне оточення*, *мовне середовище* (с. 373).

Обов'язкові практичні завдання

1. Прокоментуйте думку В. Іванишина та Я. Радевича-Винницького: «Мова – настільки складний, багатоаспектний феномен, вона

пов'язана з такою кількістю позамовних явищ, потреб суспільства та окремої людини, що її вивчення лише в межах лінгвістики не може бути ні вичерпним, ні достатнім...».

2. Ознайомтесь з текстом статті О. М. Пейчевої (Новак) «Українські елементи в болгарських говірках півдня України» (див. список рекомендованої літератури) та визначте механізм, причини та наслідки впливу української мови на діалектні системи. Як авторка класифікує досліджувані явища? В чому специфіка впливу на діалектну систему?

2. Проілюструйте прикладами суспільний характер мови.

3. Схарактеризуйте мовну ситуацію в Україні.

4. Викладіть письмово основні положення закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (25.04.2019).

5. Складіть таблицю «Компоненти національно-мовної політики».

Додаткові практичні завдання

1. Чи погоджуєтесь ви з такою думкою: «Територіальні діалекти – це діти національної мови, рідні діти. Їх існування не йде на шкоду літературній мові. Навпаки, вони є джерелом збагачення, опорою, резервом і запорукою розвитку літературної мови» (В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький)? Аргументуйте відповідь.

2. Поясніть і мотивуйте прикладами таку думку: «Наївно вважати, що люди тільки розмовляють суржилом. Вони ним також і думають. А це призводить до інтелектуально-моральної аморфності, розмитості і невизначеності особистості, втрати нею не лише мовних, а й національних орієнтирів узагалі» (В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький).

3. Проаналізуйте особливості мовної політики в Україні на загальнодержавному й регіональному рівнях.

4. Підготуйте та проведіть соціолінгвістичне анкетування білінгвів (не менш ніж 10 питань).

5. Уважно прочитайте поданий нижче текст і визначте, які мовні процеси тісно пов'язані зі змінами в житті суспільства.

Суспільство безпосередньо впливає на членування й об'єднання мов у процесі їх історичного розвитку. Відомо, що в історії мов виявляються дві протилежні тенденції: тенденція до диференціації та тенденція до інтеграції (об'єднання, злиття). Активізація цих тенденцій зумовлена особливостями життя й розвитку колективу, носія мови.

Диференціація пов'язана з утворенням нових мов внаслідок розпаду тієї чи іншої етнічної спільноти. Особливо часто диференціація мала місце в родоплемінному суспільстві, коли роди і племена легко подрібнювалися, започатковуючи нові споріднені мови. Ф. Енгельс у своїй праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» говорив про те, що в Америці серед індіанців зовсім недавно закінчилось утворення нових племен і діалектів шляхом поділу. Шляхом диференціації (розподілу) мов-предків, як їх називають, виникли відомі зараз сім'ї і групи споріднених мов.

Безперечно, що праслов'янська мова, котра була відносно єдиною, хоча й мала деякі діалектні відмінності, лише в VI–VIII ст. н. е. розчленувалася на низку споріднених мов: східнослов'янську, західнослов'янську, південнослов'янську. Київська Русь виявилася розділеною на багато феодальних князівств. Ця феодальна подрібненість позначилася, природно, й на виокремленні певних діалектів східнослов'янської мови. В XIII–XIV століттях відбулося й державне відмежування північно-східних руських земель від західних та південно-західних. На кілька століть частини давньоруської народності виявилися в різних умовах державного, економічного й культурного життя. Внаслідок цього на базі колись єдиної давньоруської народності склалися три східнослов'янські нації зі своїми самостійними мовами. Однак слід пам'ятати, що усвідомлення мовної, культурної й етнічної спільності східні слов'яни ніколи не втрачали.

Таким чином, можна встановити певну залежність між процесами диференціації й інтеграції мов і суспільними умовами. Розвиток мови від мови племені до мови народності і згодом до національної мови можливий лише тому, що такий шлях розвитку проходить саме суспільство. При цьому по-різному складаються взаємостосунки між місцевими (територіальними) діалектами й мовою народності, з одного боку, та між діалектами й національною мовою – з другого. У добу родоплемінного ладу, коли межі племені й діалекту, по суті, збігаються, і в добу феодалізму внаслідок роз'єднаності самого суспільства одержує простір тенденція до диференціації мови. За феодалізму характерним є таке становище, коли селянські діалекти обслуговують основну масу населення, а феодальне вельможне панство та близькі до нього суспільні прошарки користуються чужою літературною (чи писемною) мовою. Такою мовою була протягом усього середньовіччя в Західній Європі латинська, у східних слов'ян і частини південних слов'ян – старослов'янська, у багатьох країнах Близького Сходу та в Середній Азії – арабська. Пізніше позиції цих мов послабилися й вони почали вживатися як культові мови (латина в католиків, арабська в мусульман, церковнослов'янська в православних).

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Брицин В. М. Соціолінгвістика. *Українська мова. Енциклопедія*. К.: Укр. енциклопедія, 2000. С. 583–584.
2. Загнітко А., Курейко І. Соціолінгвістика: предметно-поняттєвий апарат. *Вісник Львівського університету*, 2009. Вип. 46. С. 16–25.
3. Мацюк Г. П. До витоків соціолінгвістики. Соціологічний напрям у мовознавстві. Львів: ВЦ ЛНУ імені І. Франка, 2008. 216 с.
4. Мацюк Г. П. Прикладна соціолінгвістика: питання мовної політики. Львів: ВЦ ЛНУ імені І. Франка, 2009. 225 с.

5. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика: пособ. для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев. 2-е изд., испр. М.: Аспект-Пресс, 2000. 206 с.

Додаткова

1. Белл Р. Социолінгвістика. Цели, методы и проблемы. М.: Межд. отношения, 1980. 320 с.
2. Михальчук О. «Мовна поведінка» як категорія української соціолінгвістики. *Мова і суспільство*, 2014. Вип. 5. С. 28–39.
3. Пейчева (Новак) О. М. Українські елементи в болгарських говірках півдня України // *Слов'янський збірник: зб.наук.пр.* Вип. 18. Чернівці: Букрек, 2014. С. 172 – 180.
4. Пейчева (Новак) О. М. Про ступінь засвоєння діалектних рис південнослов'янськими літературними мовами // *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур.* Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. 2011. Вип. 15. С. 205 – 214.
5. *Соціолінгвістичні студії* / за заг. ред. Л. О. Ставицької. К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. 288 с.
6. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. К.: Критика, 2005. 464 с.
7. Ставицька Л. Українсько-російська двомовність: соціопсихологічні та лексикографічні аспекти. *Дивослово*, 2001. № 11. С. 13–17.
8. Тараненко О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі). *Мовознавство*, 2003. № 2–3. С. 33–55.
9. Ткаченко О. Б. Соціолінгвістична класифікація мов у слов'янській специфіці й динаміці. *Мовознавство*, 2003. № 2–3. С. 3–13.
10. *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти [зб. наук. пр.]* / за заг. ред. Л. О. Ставицької. К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. 238 с.
11. Швейцер А. Д. Современная социолінгвістика: Теория, проблемы, методы. 4-е изд. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. 176 с.
12. Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. К.: Київський державний лінгвістичний ун-т, 2000. 284 с.

Довідкова

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К.: Вища шк., 1985. 360 с.
2. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В. Н. Ярцева. М.: Сов. энциклоп., 1990. 685 с.
3. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2006. 716 с.
4. *Лінгвістичний портал* (<http://proling.com>)
5. *Нова Мова* (<http://novamova.com.ua>)

Тема 5. Розвиток мови. Синхронія і діяхронія. Причини і темпи мовних змін

У результаті вивчення теми студент повинен **знати**: основні внутрішні закони розвитку мови; основні зовнішні закони розвитку мови; визначення синхронії та діяхронії; типи мовних контактів; мовні антиномії; **уміти**: розпізнавати історично зумовлені мовні процеси; аналізувати мовні явища у синхронічному та діяхронічному аспектах; використовувати метод порівняльно-історичного дослідження мов.

Словник термінів

Адстрат «(термін М. Бартолі) – сукупність рис мовної системи, які з'явилися внаслідок впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування і контактів сусідніх народів».

Антиномії – «протилежні начала, внутрішні суперечності мови, боротьба між якими призводить до її змін».

Дивергенція – «вияв розвитку мови, який полягає у її диференціації».

Закон мовної економії – «прагнення мовця зекономити зусилля при користуванні мовленням як одна з причин мовних змін.

Синоніми: закон економії сил, теорія мінімального зусилля».

Зовнішні причини мовних змін (екстралінгвальні) – «причини, які знаходяться поза мовою; суспільно-політичні, економічні, історичні, географічні та інші чинники, пов'язані з розвитком і функціонуванням мов».

Історичні звукові зміни – «фонетичні процеси, які діяли в минулому, але вже втратили свою актуальність».

Конвергенція – «вияв розвитку мов, який полягає у їх зближенні».

Мовна норма – «сукупність найбільш стійких, традиційних елементів системи мови, історично відібраних і закріплених суспільною мовною практикою; сукупність колективних реалізацій мовної системи, прийнятих суспільством на певному етапі його розвитку й усвідомлених ним як правильні, зразкові».

Мовний союз – «особливий тип ареально-історичної спільності мов, що характеризується певною кількістю подібних структурних і матеріальних ознак, набутих унаслідок тривалого та інтенсивного контактного й конвергентного розвитку в межах єдиного географічного простору».

Мовні контакти – «взаємодія двох чи більше мов, яка впливає на структуру і словниковий склад однієї чи багатьох із них».

Субстрат (термін Дж. Асколі) – «мова-підоснова, елементи якої розчинилися в мові, що нашарувалася на неї; сліди мови корінних жителів у мові-переможниці чужинців; сліди витісненої місцевої мови».

Суперстрат (термін В. Вартбурга) – «мова-надоснова, елементи якої розчинилися в мові, над якою вона нашарувалася; сліди мови чужинців у мові-переможниці корінних жителів».

Розвиток мови

Мова постійно перебуває в стані перманентних змін. Історична змінність мови є її суттєвою ознакою, внутрішньою властивістю.

Змінність мови забезпечує її відповідність змінним потребам комунікативної і пізнавальної діяльності людини. Універсальна історична мінливість і динамізм мови не означає, що в ній нема нічого постійного. Будь-яка конкретна мова представляє єдність стійкого і рухливого, статичного і динамічного, хоча її статика і динаміка еволюційні.

Мова є діяльністю і продуктом цієї діяльності. Про це наголошував В. фон Гумбольдт, а за ним – О. О. Потебня та Г. Пауль. Так започатковується розрізнення статичного і динамічного аспектів мови. В. фон Гумбольдт зокрема, акцентував увагу на «вивченні мов у стані їхнього розвитку» і «вивченні організмів мов». Згодом це розрізнення вилилося в сосюрівську дихотомію *синхронії* і *діахронії*.

Синхронія (від грецького *syn* та *chronos* «одночасний») – стан мови в певний момент її розвитку; сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів мови, які наявні й функціонують у певний умовно виокремлений період. Інше трактування значення цього терміну: синхронія – це вивчення мови як системи в абстрагуванні від її змін і часового чинника.

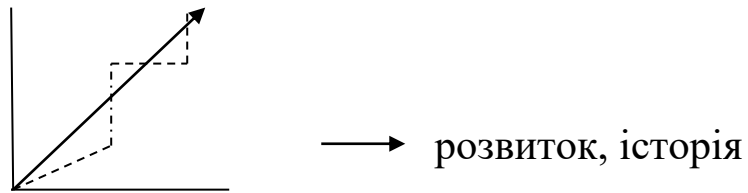
Діахронія (від грецького *dia* «через» і *chronos* «час») – історичний розвиток мови, а також дослідження мови у процесі її історичного розвитку.

Синхронія, таким чином, – це горизонтальний зріз (вісь одночасності), а діахронія – вертикальний зріз (вісь послідовності). Графічно їх можна позначити так:

Ф. де Сосюр і його послідовники дотримувалися думки про те, що існує дві абсолютно різні лінгвістики – *синхронічна* і *діахронічна*. Проте І. О. Бодуен де Куртене, який ще раніше прийшов до антиномії

синхронії і діяхронії, звернув увагу на умовність виділення цих двох аспектів у вивченні мови, бо «в мові, як загалом у природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій – явище умовне, це окремий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови – це лише окремий випадок її динаміки або, швидше, її кінематики» (Бодуен де Куртене, 1963, с. 349). Розбіжності між історією та розвитком Я. Бодуен де Куртене представив у вигляді графіку:

Таким чином, вчений проілюстрував, що розвиток – процес неперервний та поступовий, а в історії мови можуть бути консервативні, сталі періоди.

На сучасному етапі загальновизнаним стало твердження, що синхронічний і діяхронічний підходи до вивчення мови доповнюють і збагачують один одного, хоч трапляються випадки, коли неврахування діяхронії, тобто один синхронічний аспект, є самодостатнім.

Переважає більшість мовних змін починається з варіювання. В мові на кожному історичному етапі поряд зі старими елементами існують їх нові варіанти, які конкурують зі старими і з часом замінюють їх. Постійне варіювання – це спосіб існування мови як живої, функціональної комунікативної системи.

Мовні зміни не відбуваються спонтанно, довільно.

Виокремлюють два типи причин: *внутрішні і зовнішні*. Перші з них – системні, вони пов'язані з внутрішньою будовою мови. Другі – зовнішні, екстралінгвальні, антропогенні. Вони виникають через взаємодію мови і суспільства, в якому вона існує. Роль зазначених причин у напрямку (або здійсненні) того чи іншого процесу в діяхронії різна. Може виявитися, що детермінуюче значення буде належати тільки системним причинам, тобто внутрішнім, при цьому зовнішні

причини не матимуть істотного впливу. Існує ймовірність виникнення і іншої ситуації, коли вплив екстралінгвальних причин настільки великий, що його не можна визнати несуттєвим. Вони дійсно можуть впливати на перебіг процесу.

Зовнішні закони зумовлені зв'язком історії мови з історією народу, наявністю в структурі мови системних і асистемних змін, багатоякісною природою мови. Це закони, що виявляють зв'язок мови з різними сторонами людської діяльності й історією суспільства. Зовнішні закони позаструктурні. Вони охоплюють норму і контенсивну (змістову) структуру мови. Зовнішні закони розвитку мови поділяються на загальні і часткові. Поділ мовних законів на зовнішні і внутрішні певною мірою умовний. Тому визнання лише одного виду закономірностей однобоко представляє історію мови і закони функціонування. Так, А. Мартіне вважав, що тільки внутрішні причинні зв'язки представляють інтерес для лінгвістів. А представники логічного і психологічного напрямків, навпаки, виділяли значення логічних форм і психіки мовця.

Внутрішні та зовнішні причини знаходяться в постійній взаємодії. Вони завжди співіснують. Мова постійно знаходиться в середовищі того суспільства, яке вона обслуговує, а суспільство, розвиваючись, завжди впливає на мову, але, щоб обслуговувати суспільство і забезпечувати комунікацію, мова постійно розвивається за законами, які визначаються її внутрішньою організацією.

До зовнішніх причин належать ті імпульси, що надходять із зовнішнього середовища, а до внутрішніх – тенденції розвитку, які закладені в самій мові.

Зовнішньою причиною мовних змін є контактування мов.

Мовний контакт (від лат. *contactus* – дотик), мовна асиміляція – білінгвальна або мультилінгвальна ситуація, у якій дві або більше мов, близьких територіально чи соціально, впливають одна на одну. Дослідженню мовних контактів присвячений розділ мовознавства контактна лінгвістика.

Мовні контакти мають місце в таких випадках:

- у разі загарбання території і поневолення корінного етносу;
- за мирного співіснування різномовного населення на одній території;
- коли різномовне населення живе на сусідніх територіях;
- коли населення вступає в різноманітні (економічні, торговельні, культурні та ін.) стосунки з населенням іншої країни;
- коли засвоюється інша мова в процесі шкільного навчання.

Типи мовних контактів:

- 1) безпосередні й опосередковані;
- 2) між спорідненими і неспорідненими мовами;
- 3) з однобічним і обопільним впливом;
- 4) маргінальні (на суміжних територіях) і внутрішньорегіональні (на тій самій території);
- 5) казуальні (випадкові) і перманентні (постійні);
- 6) природні (безпосереднє спілкування), штучні (навчання в школі) змішані (природно-штучні).

Контактування мов може зумовити такі процеси:

- 1) запозичення лексики і фразеології;
- 2) засвоєння артикуляційних особливостей іншої мови;
- 3) зміну наголосу;
- 4) зміни у граматичній будові мови;
- 5) зміни у словотворі.

Часто тривалі мовні контакти спричиняють конвергентний розвиток контактуючих мов. Конвергенція не призводить до витіснення однієї мови іншою, а зумовлює появу в контактуючих мовах спільних ознак. Унаслідок конвергентного розвитку декількох мов виникають *мовні союзи*, тобто особливі типи ареально-історичної спільності мов, які характеризуються певною кількістю подібних чи спільних структурних і матеріальних ознак, набутих внаслідок тривалого й інтенсивного контактування і конвергентного розвитку в межах єдиного географічного простору. Прикладом мовних союзів є балканський. До нього належать грецька, албанська, румунська,

болгарська, македонська, сербська, хорватська і частково турецька мови. Інші мовні союзи: західноєвропейський, гімалайський, поволзький (волго-камський) і кавказький.

Формування мовного союзу – процес тривалої, різносторонньої взаємодії ареально суміжних мов. Він складається в результаті конвергентного розвитку контактуючих мов, а також під впливом загальних соціальних умов, господарського устрою, елементів культури. В історії мов світу ситуація мовних союзів не була рідкістю, навпаки, вони відігравали важливу роль в розвитку систем контактуючих мов, оскільки в структурі будь-якої мови (якщо, звичайно, він не розвивався в ізоляції) можна виявити різні нашарування (причому не тільки лексичні, але і граматичні), які є наслідком входження мови в ті чи інші мовні союзи. В епохи широких етнічних міграцій такі спільності могли виникати на стиках різних культур і мов, що призводить до появи у них спільних регіональних інновацій.

У зв'язку з цим деякі вчені запропонували виділяти ще й культурно-мовні союзи, тобто групи мов, об'єднаних загальним культурно-історичним минулим, що відбилася в схожості словника (особливо семантики ряду слів), в схожості системи письма, стилістики, іноді – грамматики. В кожному такому об'єднанні мов виділяються одна-два мови, які виконували роль міжнародних мов у даному регіоні. Породивши безліч інтернаціоналізмів, вони збагатили інші мови регіону «культурною» лексикою.

Тривале й інтенсивне контактування мов може призвести до асиміляції однієї з мов, тобто до її втрати, але втрачена мова не зникає безслідно. Сліди витісненої мови отримали в мовознавстві назви *субстрат* і *суперстрат*.

Субстрат – мова-підоснова, елементи якої розчинилися в мові, що нашарувалася на неї; сліди мови корінних жителів у мові-переможниці чужинців; сліди витісненої місцевої мови.

Суперстрат – мова-надоснова, елементи якої розчинилися в мові, над якою вона нашарувалася; сліди мови чужинців у мові-

переможниці корінних жителів. Прикладом суперстрату є тюркські (булгарські) елементи в слов'янській болгарській мові і германські (франкські) елементи у романській французькій мові, а також французькі (норманські) елементи в англійській мові.

Адстрат – сукупність рис мовної системи, які з'явилися внаслідок впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування і контактів сусідніх народів.

Внутрішні причини мовних змін закладені в мові. Це протилежні начала, суперечності, боротьба між якими призводить до змін.

Серед цих суперечностей (*антиномій*) основними є такі:

- 1) антиномія позначувального і позначуваного;
- 2) антиномія норми і системи;
- 3) антиномія мовця і слухача;
- 4) антиномія інформаційної та експресивної функцій мов;
- 5) антиномія коду і тексту (мови і мовлення).

Засновники порівняльно-історичного мовознавства Ф. Бопп, Р. Раск, А. Шлейхер, а також їх послідовники, які вивчали мовні зміни, ніколи не вважали питання про темпи розвитку мови особливою проблемою. Вони просто були впевнені, що мови змінюються дуже повільно. В нашому вітчизняному мовознавстві в період панування так званого «нового вчення про мову» у середині ХХ ст. широко пропагувалася теорія стрибків.

Мовна норма – сукупність найбільш стійких, традиційних елементів системи мови, історично відібраних і закріплених суспільною мовною практикою, прийнятих суспільством на певному етапі його розвитку і усвідомлених ним як правильні, зразкові. Мовні норми – явище історичне. Їхня зміна зумовлена постійним розвитком мови.

Основними причинами зміни норм є дії мовних законів: 1) закон економії (мова вибирає більш короткі форми вираження), 2) закон аналогії (одна форма вираження уподібнюється іншій). Отже, історична зміна мовних норм – закономірне, об'єктивне явище, яке не залежить від волі й бажання окремих носіїв мови.

Контрольні питання

1. В чому полягає сутність синхронії та діахронії в мові?
2. Як проявляється прогрес (розвиток) мови?
3. Які внутрішні фактори впливають на мовні зміни?
4. Які зовнішні чинники зумовлюють мовні зміни та визначають їхній характер?
5. Дайте визначення субстрату, суперстрату та адстрату. Наведіть приклади.
6. Які типи мовної взаємодії виокремлюються сучасними мовознавцями?
7. В чому полягають особливості мовного союзу? Як формується мовний союз?
8. Які мовні союзи знаєте? Які мови в них входять?
9. Що таке дивергенція у мовному розвитку? Наведіть приклади дивергентних процесів.
10. Що таке конвергенція у розвитку мов? Наведіть приклади процесу конвергенції.

Завдання для індивідуальної роботи

I. Підготуйтеся до репрезентації та обговорення доповідей на одну з тем (за вибором):

1. Молодограматизм як провідна школа історико-порівняльного мовознавства.
2. «Принципи історії мови» Г. Пауля.
3. Слов'янські мови як об'єкт порівняльно-історичного мовознавства.
4. Полілінгвальне контактування у Карпатському регіоні.

II. Випишіть із термінологічної енциклопедії Селіванової О. О. Сучасна лінгвістика (2006) визначення понять: *варіативність в мові*,

діахронія, змішення мов, контактна лінгвістика, лінгвоуніютика, мовні контакти, мовна норма, мовний союз, синхронія.

III. Складіть таблицю етапів і стадій розвитку мов світу, розроблених у праці «Про порівняльне вивчення мов стосовно різних епох їх розвитку» Вільгельма фон Гумбольдта.

Обов'язкові практичні завдання

1. Підготуйте доповідь на тему: «Особливості утворення та історичного розвитку різних мов світу». У рефераті дайте відповіді на такі запитання:

1) Чи можна показати утворення і розвиток різних мов світу у формі дерева з розгалуженим гіллям? Якщо не можна, то чому? Як це питання розглядається у вітчизняній та зарубіжній мовознавчій літературі?

2) Як утворилися споріднені й неспоріднені мови?

3) Що є основною причиною розвитку мови (її зовнішньо-внутрішні закони чи функція в суспільстві)?

4) Які ви знаєте основні закони розвитку мови?

5) В яких соціально-економічних умовах активніше відбувається схрещування мов, вироблення спільних рис у мовленні людини?

2. Покажіть на прикладах історичну змінність граматичних категорій.

3. Поясніть чергування *[o]*, *[e]* з нулем звуку з синхронічної та діахронічної точок зору.

4. Самостійно складіть таблицю «Чинники мовного розвитку».

5. Схарактеризуйте тип мовних контактів в сучасній Україні між українською та російською, польською, англійською мовами.

6. Ознайомтесь з авторефератом дисертації Пейчевої (Новак) О. М. «Нестабільні консонанти у південнослов'янських мовах та їх діалектах» (див. список рекомендованої літератури) та визначить внутрішні за зовнішні чинники досліджуваного явища, а також проаналізуйте, як формувалася норма у близькоспоріднених мовах,

зокрема стосовно певної діалектної риси. Чим пояснюються розбіжності у стандартизації?

Додаткові практичні завдання

1. Болгарська мова протягом тисячоліть змінила свою граматичну будову, перетворившись з мови синтетичної (пор. старослов'янську чи давньоболгарську мову) на мову аналітичну. Ознайомтесь з уміщеним нижче довідковим матеріалом і назвіть риси, притаманні мовам аналітичним, та визначте внутрішні і зовнішні фактори у розвитку болгарської мови. Балканізми в болгарській мові – це результат впливу зовнішніх чи внутрішніх факторів? Обґрунтуйте свою відповідь.

Граматична будова болгарської мови характеризується аналітизмом, тобто відмінкові відношення в ній виражаються не за допомогою закінчень, а з допомогою порядку слів чи прийменників. Важливу роль відіграє прийменник *на*, котрий слугує для вираження непрямого та приіменного додатка, наприклад, *къ'ща на ба'ща'* (дім батька), *Кой ще донесе' хляб на то'я чове'к?* (Хто принесе хліб цьому чоловіку?), *Ето кни'гите на брат ми* (Ось книги мого брата). Розрізнявальні обставинні значення виражаються за допомогою сполучення прийменників з незмінюваною формою імені: *Напи'сах това' писмо' с мо'лив* (Я написав цей лист олівцем) (буквально: «з олівець»). Характерною особливістю болгарської мови є вживання особливих членних (з артиклем) форм іменників, прикметників, займенників і числівників. Ці членні форми використовуються приблизно в тому ж значенні, що й форми означеного артикля в західноєвропейських мовах, але на відміну від них болгарський артикль ставиться після означуваного слова й пишеться з ним разом, пор.: *чове'кът, ко'нят, кра'вата, по'лето*. За своїм походженням болгарський артикль є вказівним займенником. На відміну від російської та інших слов'янських мов у болгарській немає

неозначеного (безособового) способу. Замість нього вживається сполучення форм теперішнього часу дієслова зі сполучником *да*: *и́скам да ра́бота* (хочу працювати). Всі ці явища притаманні всім мовам балканського мовного союзу, знаходячи вираження в притаманних останнім мовних формах і засвідчуючи тим самим тривале контактування цих мов. Принаймні старослов'янська, тобто давньоболгарська мова була звичайною флективною мовою без відзначених балканізмів.

2. Поясніть, як встановлюється спорідненість або неспорідненість мов? Наведіть приклади споріднених і неспоріднених мов.

3. Схарактеризуйте тип мовних контактів у Римській імперії. Які мови контактували і до чого це призвело?

4. Ознайомтесь з особливостями становлення сучасної англійської мови. Чим пояснюється велика кількість запозичень французького походження? Який тип контакту та специфіка взаємовпливу романських і германських елементів? Визначте субстратні, суперстратні або адстратні риси в англійській мові.

6. Ознайомтесь зі статтею Н. В. Петлюченко (див. список рекомендованої літератури), визначте тип контакту та вплив англійської мови на сучасну німецьку мову. Чим пояснюється вплив англійської мови? Як процес глобалізації відображається на сучасній мовній ситуації в європейських країнах?

7. За матеріалами праці Л. В. Щерби «Про поняття змішування мов» (Щерба Л. В. О понятии смешения языков. *Языковая система и речевая деятельность*. М . : Едиториал УРСС, 2004. С. 58–72) підготуйте доповідь на тему «Змішування мов (*langue mixte*)».

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Білецький А. О. Про мову й мовознавство. К.: АртЕк, 1997. 224 с.
2. Зеленько А. С. Загальне мовознавство: навч. посібник. К.: Знання, 2011. 380 с.

3. Кириченко Г. С. Нариси загального мовознавства: навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.: у 2 ч. / за ред. А. П. Супрун. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2008. Ч. II: Основні етапи розвитку науки про мову. 2008. 224 с.
4. Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки: навч. посібник для студентів філол. факультетів. К.: Вища шк., 1985. 216 с.
5. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підруч. для студ. 2. вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с.
6. Серебренников Б. А. Общее языкознание: формы существования, функции, история языка. М. : Наука, 1970. 597 с.
7. Удовиченко Г. М. Загальні питання мовознавства. К.: Вища шк., 2001. 247 с.

Додаткова

1. Бодуэн де Куртенэ И. А. О смешанном характере всех языков. *Избранные труды по общему языкознанию*: В 2-х т. М., 1963. т. I. С. 363–372.
2. Будагов Р. А. Фердинанд де Соссюр и языкознание нашего времени. *Язык, история и современность*. М.: Изд-во МГУ, 1971. С. 42–63.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования. К.: Вища шк., 1979. 262 с.
4. Георгиев В. К вопросу о балканском языковом союзе. *Новое в лингвистике*. Вып. 6 : Языковые контакты. М., 1972. С. 398–419.
5. Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1966. 232 с.
6. Колесник В. О. До питання про конвергенцію мов балканського мовного союзу. *Одеський лінгвістичний вісник*, 2017. № 10. Т. 2. С. 25–29.
7. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. *Новое в лингвистике*. Вып. 3. М. : Прогресс, 1963. С. 143–343.
8. Німчук В. Українська мова в її говорах та балканський мовний союз. *Щорічні записки з українського мовознавства*. Одеса, 1996. Вип. 4. С. 1–9.

9. Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. 500 с.
10. Пейчева (Новак) О. М., Нестабільні консонанти у південнослов'янських мовах та їх діалектах: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.03. Київ, 2003. 22 с.
11. Петлюченко Н. В. Влияние английского языка на современный нормативный статус немецкого языка: Klares deutsch oder denglisch?// *Язык в глобальном контексте: Современная языковая ситуация как следствие процесса глобализации*: Сб. науч. трудов . М., 2018. С. 150 – 159.
12. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. / Пер. с франц. под ред. А. А. Холодовича. М. : Прогресс, 1977. 696 с.
13. Хауген Э. Языковой контакт. *Новое в лингвистике*. М.: Прогресс, 1972. Вып. VI. С. 61–80.
14. Штурнак О. Мовні контакти як об'єкт вивчення (Огляд літератури). *Теле- та радіожурналістика*, 2009. Вип. 8. С. 119–130.
15. Щерба Л. В. О понятии смешения языков. *Языковая система и речевая деятельность*. Л.: Наука, 1974. С. 60–74.

Довідкова

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К.: Вища шк., 1985. 360 с.
2. Єрмоленко С. Я., Биби́к С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. К.: Либіль, 2001. 224 с.
3. Левицький Ю. М. Мови світу: Енциклопедичний довідник. Львів: Місіонер, 1998. 98 с.
4. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В. Н. Ярцева. 2-е изд., доп. М.: БРЭ, 2002. 684 с.
5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2006. 716 с.
6. *Словарь-справочник лингвистических терминов* / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. М. : Рус. яз., 2001. 176 с.

7. *Українська мова. Енциклопедія* / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. 2-е вид. випр. і доп. К.: Укр. енциклопедія, 2004. 824 с.
8. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: енциклопедичний словник. К. : АртЕк, 1998. 336 с.

Тема 6. Системний характер мови. Рівні і одиниці мови

В результаті вивчення теми студент повинен **знати**: ознаки та критерії системи; типи систем; властивості мови як системи; основні і проміжні рівні мови; різні типи організації мовних систем; визначення термінів систем, структура, мовний рівень, норма; теорію ізоморфізму та ієрархії рівнів мови; **уміти**: пояснювати парадигматичні, синтагматичні та ієрархічні відношення між мовними одиницями та проілюструвати їх на прикладах; характеризувати особливості основних і проміжних рівнів мови; розрізнявати системні й несистемні явища у мові; розрізнявати системоутворювальні та системонабуті властивості мовних одиниць.

Словник термінів

Ієрархічні відношення – «відношення структурно простіших одиниць до складніших: фонemi до морфеми, морфеми до лексеми, лексеми до речення».

Парадигматичні відношення – «відношення вибору, асоціації, ґрунтуються на подібності й відмінності позначувальних і позначуваних одиниць мови».

Парадигми – «групи об'єднаних парадигматичними зв'язками елементів, які утворюють систему мови».

Рівні мови «складові частини структури мови (яруси), кожна з яких характеризується сукупністю відносно однорідних одиниць і набором правил, що регулюють їх використання і групування в різні

класи підкласи, і знаходиться в ієрархічних відношеннях щодо інших (фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний рівні)».

Синтагматика (від грец. *syntagma* – разом побудоване; поєднання, зв'язок) – «один із двох системних аспектів у вивченні мови, який розглядає відношення між послідовно розташованими одиницями за їхнього безпосереднього поєднання в реальному потоці мовлення або в тексті, тобто сполучуваність мовних одиниць».

Синтагматичні відношення – «відношення одиниць, розташованих лінійно; здатність мовних одиниць поєднуватися».

Система мови (від грец. ціле, що складається з частин поєднання) – «множинність елементів будь-якої природної мови, які перебувають у відношеннях і зв'язках один з одним і утворюють певну єдність і цілісність».

Системний характер мови

Система – це певна впорядкованість взаємопов'язаних елементів, які становлять єдине. У науковій літературі нема чіткої диференціації термінів система і структура. Уведення поняття системи відносно мови пов'язують з іменем Ф. де Сосюра, хоча пріоритетність у цьому належить І. О. Бодуену де Куртене. Обґрунтуванню системного підходу до мови сприяли праці О. Потебні. Уперше розмежував терміни система і структура О. О. Реформатський. За О. О. Реформатським, система – це єдність однорідних елементів, а структура – єдність різнорідних елементів.

За О. С. Мельничуком, система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів, а структура – це склад і внутрішня організація єдиного цілого.

Мовна система – це організована сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених мовних одиниць (мовних засобів) і правил їх використання. Системи (за В. М. Солнцевим) бувають: матеріальні й ідеальні, відкриті і закриті, статичні і динамічні, гомогенні і гетерогенні.

Матеріальні системи складаються з елементів, які мають матеріальну субстанцію. Серед них розрізняють первинні (елементи представляють у системі самих себе) і вторинні (елементи мають значення завдяки приписаним їм властивостям) системи. *Ідеальні системи* – це системи, елементами яких є ідеальні об'єкти поняття або ідеї, пов'язані з певними взаємовідношеннями.

За своїм складом системи бувають *однорідні (гомогенні)* й *неоднорідні (гетерогенні)*. Мова в цілому – це неоднорідна система: у ній поєднуються взаємозалежні елементи різного характеру, які утворюють підсистеми, що перебувають у різних ієрархічних стосунках (наприклад, слова як частини мови входять водночас і в лексичну, і в граматичну системи). *Закритою* є система, яка складається зі строго визначеної кількості одиниць і цей кількісний склад є незмінним. *Відкритою* є система з непостійним, змінним числом елементів. Мові як системі притаманні такі властивості: відкритість; динамічність; гетерогенність; матеріальність; функційність.

Відкритість мовної системи полягає у тому, що вона постійно поповнюється новими елементами, що забезпечує її здатність завжди бути комунікативно придатною. Динамічність – властивість мовної системи, яка виражається в постійному розвитку мови, пристосуванні до умов існування. Гетерогенність – мова складається з неоднорідних одиниць, які розпадаються на підсистеми і утворюють структуру. Матеріальність – мова складається з елементів, які мають матеріальну субстанцію.

Мова є відкритою динамічною гетерогенною матеріальною функціональною системою, оскільки вона поповнюється новими елементами, що забезпечує їй здатність завжди бути комунікативно придатною в різні періоди історичного та економічного розвитку народу.

Необхідно розрізняти *системоутворювальні* і *системонабуті* властивості мовних одиниць. Системоутворювальні властивості формують системні зв'язки і відношення. Мовні одиниці мають їх ще

до входження в систему. Системонабуті – це ті властивості, якими система і системні відношення наділяють об’єкт (одиницю, елемент) і яких цей об’єкт не має поза системою.

Мовна система базується на відношеннях. Відношення між мовними одиницями бувають: *парадигматичні, синтагматичні та ієрархічні*.

Парадигматичні відношення (від грец. *paradeigma* ‘зразок’) – відношення вибору, асоціації, що ґрунтуються на подібності й відмінності позначувальних і позначуваних одиниць мови. Стосовно всіх рівнів парадигматичні відношення – це відношення, що об’єднують одиниці одного рівня в групи, розряди і категорії. Наявність у системі мови парадигматичних рядів дозволяє мовцям залежно від наміру сформулювати думку, вибрати той чи інший член цього ряду, що найбільш повно відповідає задуму.

Синтагматичні відношення – це відношення, в які вступають одиниці одного рівня у процесі послідовної їх пов’язаності в мовленні, відношення одиниць, що розташовані лінійно; це здатність мовних елементів поєднуватися.

Ієрархічні відношення – відношення структурно простіших одиниць до складніших: фонemi до морфеми, морфеми до лексеми, лексеми до речення.

Протиставлення парадигматичних і синтагматичних відношень з одного боку, та ієрархічних з іншого, відображає особливу властивість мовної системи – її різнорівневий, гетерогенний характер, що вже стосується будови мови, її структури.

Мовна система не є однорідною, тобто вона має складну структуру, оскільки складається з часткових систем, які називаються *рівнями або ярусами*.

Структура мови – це будова мови в її ієрархічній (розподіл від вищого до нижчого) співвіднесеності, за якою одиниці нижчих рівнів використовуються для будови одиниць вищого рівня. На відміну від структури, що становить собою склад і внутрішню організацію єдиного цілого, під системою розуміють сукупність взаємопов’язаних

одиниць, об'єднаних у категорії за типовими протиставлюваними відношеннями.

Теорію ізоморфізму висунув польський мовознавець Є. Курилович, за якою в мові існує структурний паралелізм між рівнями. Так, структурна подібність є у складі речення (структурна тотожність голосного в складі і предиката в реченні). Ця теорія має важливе практичне значення. Для прихильників цієї теорії обґрунтованим є запозичення методів і понять, які використовуються при вивченні одного рівня для дослідження іншого, наприклад, запозичення методів і понять фонології при дослідженні лексики або граматики. Не всі вчені приймають теорію ізоморфізму. Російський мовознавець В. І. Кодухов вважає, що ідея ізоморфізму не пояснює всієї складності мовної структури, а зводить її до найпростіших структур з плоскіною будовою. Іншу оригінальну теорію щодо структури мови – теорію ієрархів рівнів – сформулював у 1962 р. французький мовознавець Е. Бенвеніст. Суть її полягає в тому, що мовні одиниці планом вираження спираються на нижчий рівень, а планом змісту входять до вищого рівня: слово – морфема – фонема. Ідея рівневої організації мови набула поширення в середині ХХ ст. в американській дескриптивній лінгвістиці.

Рівні мови – підсистеми мовної системи, кожен з яких характеризують сукупність відносно однорідних одиниць і набір правил, які регулюють їх використання і групування в різні класи і підкласи. Принципи градацій рівнів мови: кожен рівень повинен мати свою одиницю; одиниці одного рівня повинні бути однорідними; одиниці будь-якого рівня виділяються шляхом сегментації складніших утворень; одиниці нижчого рівня входять до одиниць вищого рівня.

Розрізняють *основні й проміжні* рівні. До основних рівнів належать фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний. Кожен із рівнів має свою основну одиницю: фонологічний – фонему, морфологічний – морфему, лексико-семантичний – лексему, синтаксичний – конструкцію (синтаксему).

Для різних рівнів ступінь системності не є однаковим, тому говорять про градуальність поняття системності. Ступінь системності рівня залежить від кількості одиниць, що входять до його складу. Чим менше одиниць у рівні, тим він системніший. Найменше одиниць має фонологічний рівень, найбільше – лексико-семантичний, звідки й висновок про найвищий ступінь системності фонологічного рівня і найнижчий – лексико-семантичного.

За роллю в структурі мови виділяють нижчі рівні (фонологічний; фонема використовується для побудови одиниць вищого рівня – морфем і лексем) і вищі (синтаксичний, бо він обслуговує комунікативні потреби й підпорядковує собі одиниці всіх інших рівнів).

На стику рівнів виникають проміжні рівні – це рівні, одиниці яких мають подвійний характер: вони утворюються в одному рівні, а функціонують як одиниці іншого рівня.

До проміжних рівнів належать морфофонологічний (проміжний між фонологічним і морфологічним рівнями), словотвірний (проміжний між морфологічним і лексико-семантичним рівнями), фразеологічний (проміжний між лексико-семантичним і синтаксичним рівнями).

Отже, багаторівнева ієрархічна структура мови, до якої належать внутрішньорівневі, міжрівневі й різні перехресні зв'язки, строго системні й несистемні ділянки – типовий зразок динамічної саморегулювальної системи.

Контрольні питання

1. Дайте визначення поняттю «система». Доведіть, що мова є системою систем.
2. Хто з учених увів поняття системи щодо мови?
3. Чому мову називають системою? Доведіть або спростуйте твердження, що кожен мовний рівень є системою.

4. Які це системоутворювальні і системонабуті властивості мовних одиниць?
5. На чому ґрунтується системність мови? Які відношення існують між мовними одиницями?
6. Схарактеризуйте парадигматичні відношення мовних одиниць.
7. Схарактеризуйте синтагматичні відношення мовних одиниць.
8. Назвіть принципи, за якими виділяють мовні рівні. У чому відмінність між основними й проміжними мовними рівнями?
9. Схарактеризуйте структуру мови, назвіть основні мовні рівні та одиниці.
10. Хто є автором теорії ізоморфізму? Поясніть сутність цієї теорії.

Завдання для індивідуальної роботи

I. Підготуйте доповідь з презентацією на одну з тем (за вибором):

1. Мовна система і мовна структура як об'єкти науки про мову.
2. Семантична система мови (морфеміко-морфологічний і лексико-семантичний рівні).
3. Теорія ізоморфізму мовних рівнів Є. Куриловича.
4. Мовна норма, її різновиди та характер розвитку.

II. Випишіть із термінологічної енциклопедії Селіванової О. О. «Сучасна лінгвістика» (2006) визначення понять: синтагматика, парадигматика, система, структура, мовна норма, мовний рівень, ізоморфізм, ієрархія мовних одиниць.

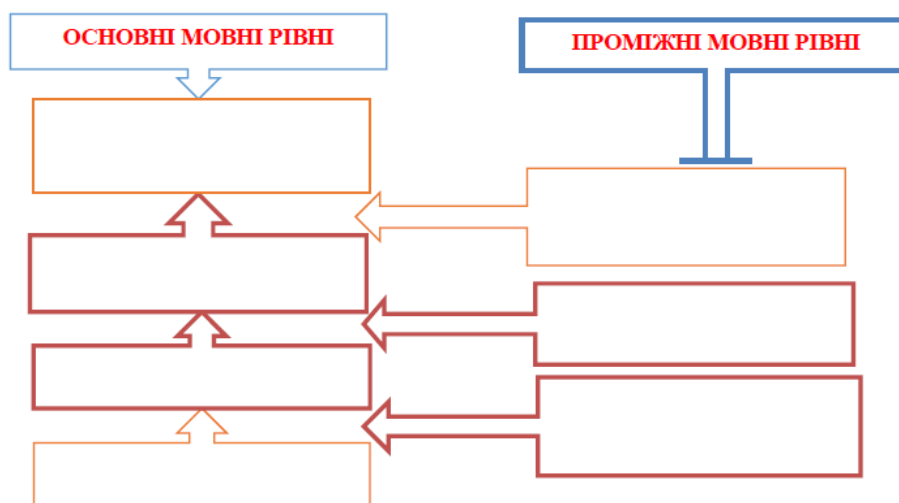
Обов'язкові практичні завдання

1. Законспекуйте статті: Васильєва Л. П. До питання про співвідношення мови-системи та мови-стандарту. *Мовознавство*, 2002. № 2–3. Дудок Р. І. Системність та структурність мови. *Мовознавство*, 2003. № 5.

2. Порівняйте твердження щодо сутності системи і структури мови, які представлені в підручниках А. А. Реформатського, В. І. Кодухова, Л. І. Бараннікової, Б. М. Головіна, Л. П. Іванової, а також визначення системи й структури мови у різних словниках лінгвістичних термінів. Чи є відмінності? Якщо так, сформулюйте їх сутність.

3. Наведіть приклади слів, що знаходяться в парадигматичних і синтагматичних відношеннях у межах української мови зі словами *студент, аудиторія, курс, дисципліна*.

4. Заповніть таблицю:

5. Розв'яжіть парадигматичні пропорції:

Укр.: широкий : вузький = високий : ? = ? : молодий;

Англ.: big : small = ? : right = up : ? ; to stop : ? = to start: ? .

Додаткові практичні завдання

1. Поміркуйте та поясніть, що мав на увазі Фердінанд де Сосюр, зазначаючи: «мова – це форма, а не субстанція». Чи погоджуєтеся Ви з цієї думкою?

2. На прикладі одиниць різних мовних рівнів продемонструйте сутність парадигматичних відношень. Наведіть приклади різних парадигм.

3. Поміркуйте, які з відносин у системі мови є підставою для обмовок? Чому? Проаналізуйте приклад ‘перехідний пішохід’ замість ‘пішохідний перехід’. Наведіть ще приклади такого явища.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Бацевич Ф. С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень: Підручник. К.: Академія, 2008. 240с.
2. Білецький А. О. Про мову й мовознавство. К.: АртЕк, 1997. 224 с.
3. Зеленько А. С. Загальне мовознавство: навч. посібник. К.: Знання, 2011. 380 с.
4. Иванова Л. П. Курс лекцій по общему языкознанию. К. : Освіта України, 2006. 312 с.
5. Кириченко Г. С. Нариси загального мовознавства: навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.: у 2 ч. / за ред. А. П. Супрун. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2008. Ч. II: Основні етапи розвитку науки про мову. 2008. 224 с.
6. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підруч. для студ. 2. вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с.
7. *Програми лекційних курсів, семінарських і практичних занять кафедри загального та слов'янського мовознавства: метод. посіб. / відпов. ред. д-р філол. наук, проф. О. А. Войцева. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова, 2018. 186 с.*
8. Удовиченко Г. М. Загальні питання мовознавства. К.: Вища шк., 2001. 247 с.

Додаткова

1. Бацевич Ф. С. Єдність мовної системи в концепції Є. Куриловича. *Мовознавство*, 1996. № 1. С. 3–7.
2. Глущенко В. А. Системні властивості мови в історико-фонетичних студіях учених Харківської лінгвістичної школи. *Наукова спадщина О.О. Потебні у слов'янському культурному просторі: зб. наук. праць*. К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2012. С. 107–119.

3. Зимовець Г. В. Питання розвитку мови у працях О. С. Мельничука. *Мовознавство*, 2001. № 6. С. 72–77.
4. Мечковская Н. Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков. Минск: Амалфея, 2000. 368 с.
5. Семчинський С. В. Загальне мовознавство: Підручник для вузів. К. : Вища шк., 1988. С. 138–250.
6. Солнцев В. М. Понятие уровня языковой системы. *Вопросы языкознания*, 1972. № 3. С. 34–38.
7. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. М.: Наука, 1978. 342 с.
8. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность М.; Л. : Наука, 1974. 427 с.

Довідкова

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К.: Вища шк., 1985. 360 с.
2. Єрмоленко С. Я., Библик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. К.: Либідь, 2001. 224 с.
3. Левицький Ю. М. Мови світу: Енциклопедичний довідник. Львів: Місіонер, 1998. 98 с.
4. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В. Н. Ярцева. 2-е изд., доп. М.: БРЭ, 2002. 684 с.
5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми: підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 711 с.
6. *Словарь-справочник лингвистических терминов* / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. М.: Рус. яз., 2001. 176 с.
7. *Українська мова. Енциклопедія* / Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблик М. П. та ін. К.: Українська енциклопедія, 2000. 912 с.
8. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник. К.: АртЕк, 1998. 336 с.

Тести для самоконтролю до тем 4-6

1. Білінгвізм – це ситуація, коли:

- а) одна мова впливає на іншу;
- б) людина володіє двома мовами;
- в) наявні три державні мови;
- г) штучно створено нову мову.

2. За параметром мовні ситуації поділяються на:

- а) насичені та не насичені;
- б) рівноважні та нерівноважені;
- в) функціонуючі та мертві;
- г) стабільні та рухливі.

3. Змішане українсько-російське мовлення має назву:

- а) просторіччя;
- б) койне;
- в) сленг;
- г) суржик.

4. Вживання індивідом декількох мов, вибір яких визначається конкретною ситуацією, має назву:

- а) національний полілінгвізм;
- б) індивідуальний полілінгвізм;
- в) диглосія;
- г) інтерференція.

5. Соціолект – це:

- а) сукупність мовних особливостей, притаманних будь-якій соціальній групі у межах тієї чи іншої підсистеми національної мови;
- б) стан соціально-комунікативної системи в певний період її функціонування;
- в) сукупність кодів і субкодів, що використовуються в певній мовній системі;
- г) компонент соціально-комунікативної системи, що обслуговує ту чи іншу мовну групу.

6. Мовлення неосвіченого міського населення, що не володіє літературними нормами, має назву:

- а) просторіччя;
- б) міське койне;
- в) територіальний діалект;
- г) соціальний діалект.

7. Мовна ситуація – це:

- а) історично зумовлена сукупність загальноновживаних мовних засобів, а також правила їх відбору і використання, що визнані суспільством, як найбільш підходящі в конкретний історичний період;
- б) сукупність мовних утворень, що обслуговують певний соціум у межах певного регіону чи держави;
- в) розділ, що вивчає зв'язок між мовою та умовами її соціального існування.

8. Основними причинами соціальної диференціації мови є:

- а) мовна політика держави;
- б) спрямований, свідомий вплив на розвиток мови людини для мовної зміни;
- в) впорядкування системи мови шляхом унормування;
- г) неоднорідність суспільства в соціальному, статевому та культурному відношенні.

9. Сленг це:

- а) відкрита система лексико-фразеологічних одиниць просторічного характеру;
- б) замкнута та незмінна система лексико-фразеологічних одиниць;
- в) система стійких словосполучень;
- г) набір сталих виразів.

10. Національний білінгвізм – це тип мовної ситуації, коли:

- а) одна мова витісняє іншу;
- б) на стику двох мов виникає третя;
- в) в країні дві мови мають рівний статус;
- г) жоден з варіантів не є правильним.

11. Жаргон використовують у мовленні:

- а) представники стійких соціальних груп;
- б) кримінальні угруповання з метою замаскувати мовлення;
- в) наукові товариства;
- г) жоден з варіантів не є правильним.

12. Структуру мови вивчає...

- а) загальне мовознавство;
- б) прикладне мовознавство;
- в) конкретне мовознавство.

13. Мовні рівні є...

- а) автономними, незалежними;
- б) взаємопов'язаними.

14. Який рівень мови є найстійкіший?

- а) лексичний;
- б) фонетичний;
- в) морфологічний.

15. Залишки мови булгар у мові болгар – це...

- а) суперстрат;
- б) адстрат;
- в) субстрат.

16. Залишки елементів галльської мови у французькій мові – це...

- а) адстрат;
- б) суперстрат;
- в) субстрат.

17. Структура мови – це...

- а) внутрішня будова мови;
- б) сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів.

18. Парадигматичні відношення – це...

- а) лінійні зв'язки слів;
- б) відношення між словами на основі спільності або протилежності.

19. Який мовний рівень є найчутливішим до суспільних змін?

- а) лексико-семантичний;
- б) фонетичний;

в) морфологічний.

20. Сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів – це...

а) структура;

б) система;

в) мовний рівень;

г) граматична категорія.

21. Мова – це система:

а) гетерогенна, замкнута, статична;

б) гомогенна, відкрита, динамічна;

в) гетерогенна, відкрита, динамічна.

22. Зникнення носових голосних, редукованих, поява чергування *о, е / і* в українській мові – це явища ...

а) екстралінгвістичні;

б) внутрішньолінгвістичні.

Модуль 3

Тема 7. Сучасні напрями лінгвістичних досліджень

У результаті вивчення даної теми, студент повинен **знати**: зміст основних понять і термінів; об'єкт і предмет сучасних лінгвістичних дисциплін; проблематику цих напрямів; підґрунтя виникнення; **уміти**: вільно оперувати новітніми термінами; характеризувати спільне й відмінне у маргінальних галузях лінгвістики; послуговуватися допоміжною довідковою літературою, необхідною для самостійного вдосконалення знань про нові напрями лінгвістичних досліджень.

Словник термінів

Архетип – «вроджена психічна структура як вияв родової пам'яті етносу чи людства, їхнього колективного підсвідомого».

Асоціативний експеримент – «психолінгвістичний експеримент, суть якого полягає в анкетуванні мовців для виявлення реакцій на слова-стимули».

Біхевіоризм – (від англ. *behavior* – поведінка, або *наука про поведінку*) – «течія психології, основні постулати якої були перенесені до психолінгвістики. В основі лежить розуміння поведінки людини за формулою: «стимул – реакція».

Гендер – «стать людини з огляду на розподіл між чоловіком і жінкою соціальних функцій, специфіки поведінки, культурних норм тощо».

Гіпотеза Сепіра-Уорфа (або гіпотеза лінгвальної відносності) – «концепція про кореляцію (співвіднесення) мови і мислення, зокрема, що мова зумовлює мислення і способи пізнання навколишнього світу».

Дескриптивна лінгвістика (від лат. *descriptio* – опис або описове мовознавство) – «напрямок сучасного структуралізму, виник у США в 30-х рр. XX ст. Представники цього напрямку (Ф. Боас, Е. Сепір, Л. Блумфільд) головним завданням лінгвістики вважали опис мови, тобто реєстрацію фактів мови, а не їх пояснення».

Дискурс – «текст або мовлення «занурене в життя».

Контент-аналіз – «методика аналізу текстів, що передбачає з'ясування кількісних характеристик, за якими робиться висновок щодо змісту, намірів, настанов, ціннісних орієнтацій і т. д. автора тексту».

Концепт – «ментальне утворення або одиниця пам'яті, де зберігається сукупність знань представників даної культури про об'єкт пізнання».

Концептосфера – «сукупність концептів, які репрезентують культуру мовними засобами».

Ономасіологія (від гр. *onomasia* – назва, найменування і *logos* – учення) – «теорія номінації або розділ лінгвістичної семантики, який вивчає природу і типи мовного позначення елементів дійсності».

Символ – «це знак, представлений у всій сукупності його виражального смислового досвіду; предмет, дія тощо, які можуть бути умовними позначеннями образу, поняття, ідеї».

Фрейм – «структура, що репрезентує стереотипні ситуації у свідомості людини і призначена для ідентифікації нової ситуації, яка ґрунтується на такому самому шаблоні; рамки, за допомогою яких упорядковується навколишній світ».

Когнітивна лінгвістика

Когнітивна лінгвістика в Україні була започаткована в дослідженнях германістів у 90 рр. минулого століття, а на початку ХХІ ст. україністи почали розробляти питання когнітивної лінгвістики в ракурсі ономасіології та лінгвоконцептології. Когнітивна лінгвістика ґрунтується на знаннях когнітології (когнітивної науки), яка досліджує пізнання (когніції) і пов'язані з цим процеси. Науковці зауважують: «Складіть разом логіку, лінгвістику, психологію та комп'ютерну науку, і ви отримаєте когнітивну науку».

Об'єктом когнітивної лінгвістики є мова в аспекті когнітивної діяльності, тут маються на увазі способи отримання, збереження, обробки й використання знань, а також способи концептуалізації навколишнього світу певною мовою. Предметом будуть *концепти, концептосфера, концептна картина світу, фрейми*. Картину світу тієї чи іншої культури можна вивчати крізь призму мови. Особливості стають очевидними при порівнянні. Наприклад, у російській мові мовчання асоціюється із замком (*закри́ть рот на замо́к; повеси́ть замо́к на рот*); в англ. мові – це інший образ, пов'язаний із гудзиком (*to button up one's mouth*).

Концепти досліджуються в лінгвокультурологічному (В. Жайворонок, Н. Слухай, В. Карасик) та семантико-когнітивному (І. Голубовська, Т. Космеда, Й. Стернін) аспектах.

Зараз існують різні методики описання та вивчення концептів. Основними проблемами когнітивної лінгвістики вважають наступні: роль мови у пізнанні й осмисленні світу; концептуалізація та категоризація знань; опис засобів і способів мовної категоризації та концептуалізації констант культури; виявлення системи універсальних концептів, а також проблеми мовної картини світу. Актуальним є дослідження національних особливостей концептів.

Важливими поняттями когнітивної лінгвістики є наступні: *концептосфера, менталітет, ментальність, менталітет конкретної особистості, груповий менталітет, національний менталітет, мовна картина світу, концептуальна картина світу, фрейми як стереотипні ситуації, гештальти* (цілісні допонятійні образи фрагментів світу; сутність гештальту визначає ідіоматичність, тобто він складається з частин, і в той же час не дорівнює за своїм значення цим частинам: *дихати на ладан*).

Психолінгвістика

Наука *психолінгвістика* фокусує увагу на взаємозв'язку таких понять, як «мова» та «особистість», зокрема, досліджує **мовленнєву діяльність людини** або *мовленнєву здатність* як психічний феномен, а також 1) продукування, 2) сприйняття й 3) формування мовлення. Ці три аспекти мовленнєвої діяльності зумовлені системою мови. В межах сучасної психолінгвістики існують різні напрями й методологічні школи, які по-різному формулюють мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження. Психолінгвістику донедавна кваліфікували як аспект теоретичного мовознавства (або як варіант лінгвістики). Дослідники наголошували на тому, що ця наука є суто експериментальною лінгвістичною дисципліною. Зарубіжні науковці вважали, що психолінгвістика – наука про процеси кодування й декодування мовними засобами інформації учасниками комунікації.

На початку ХХІ ст. деякі вчені розглядають психолінгвістику і як *галузь психології*, зокрема, когнітивної психології або психології мовлення, об'єкт і предмет якої збігається з об'єктом і предметом

психолінгвістики, і як розділ когнітивної науки в цілому. У загальному вигляді психолінгвістика вивчає мовленнєву діяльність людей у 2-х аспектах – психологічному та лінгвістичному, включаючи експериментальне дослідження психологічної діяльності суб'єкта щодо засвоєння та використання мовної системи.

Виділяють три періоди розвитку психолінгвістики:

1. 50-ті роки XX ст. В основі – американська дескриптивна лінгвістика і необіхевіористська психологія.

2. Кінець 50-х років XX ст. роботи Н. Хомського, який розумів засвоєння мови не як вивчення, оволодіння окремими мовними елементами, а як засвоєння системи правил формування осмисленого висловлення.

3. Аналіз психолінгвістичних явищ у широкому контексті мислення, пам'яті, спілкування, що стало підґрунтям для розвитку когнітивної психології. Це роботи Л. Виготського, О. Леонтьєва та інших.

Об'єктом психолінгвістики є мовна здатність і мовленнєва діяльність особистостей. **Розуміння предмету цієї науки є широким:** невербальні компоненти комунікації; феномен мовної особистості; картина світу; етнокультурна специфіка комунікації, міжкультурна комунікація тощо; співвідношення психічних функцій і процесів свідомості з мовною здатністю й мовленнєвою діяльністю людини.

Головними проблемами психолінгвістики залишаються методологія психолінгвістичних досліджень, моделювання й аналіз процесів породження, сприйняття та розуміння мовлення; формування мовної здатності, аналіз дитячого мовлення, мовної свідомості, білінгвізм; розуміння метафор, фразеологічних одиниць у тексті й дискурсі, опис значення слова на підставі різних підходів тощо. Основним методом психолінгвістики вважається **асоціативний експеримент**. В Україні в 1979 р. було видано «Словник асоціативних норм української мови».

На сучасному етапі розвитку психолінгвістики виділяють такі напрями: психолінгвістика мовленнєвої діяльності; психолінгвістика мовної здатності; вікова психолінгвістика; нейропсихолінгвістика (вивчає співвідношення «мозок і мовленнєва діяльність»); патопсихолінгвістика (вивчаються розлади мовлення); етнопсихолінгвістика (вивчається проблема психічної природи білінгвізму й полілінгвізму); лінгвістична гендерологія, в якій виокремлюють загальнонаукові й лінгвістичні принципи аналізу гендера; судова лінгвістика, нейролінгвістичне програмування; методика викладання іноземних мов.

Етнолінгвістика. Етнопсихолінгвістика

Цей напрям зароджувався в межах етнографії на рубежі XIX–XX ст. у зв'язку з інтенсивним вивченням індіанських племен Північної та Центральної Америки. Як самостійна наука сформувалась у гіпотезі Сепіра–Уорфа в 50-х рр. XX ст., що являє собою концепцію залежності логічної будови мислення й пізнавальної здатності народу, а також залежності культури від мови. Представники американського неогумбольдтіанства стверджують, що людина сприймає світ крізь *окуляри мови*. Завдяки мові можна пізнати дух народу та його мислення.

Етнолінгвістика – самостійна наука в межах мовознавства, що вивчає віддзеркалення у мові й мовленнєвій діяльності (*етнотекстах*) етнічної свідомості, менталітету, національного характеру, матеріальної та духовної культури народу. Головним показником етносу є мова. Існує широке й вузьке тлумачення цієї галузі знань. У першому випадку – це комплексна дисципліна, предметом вивчення якої є план змісту культури, народної психології й мітології незалежно від засобів формального втілення (слово, предмет, обряд, зображення). Друге тлумачення *етнолінгвістики* звужує цю галузь знань до напрямку в мовознавстві, що вивчає співвідношення мови й духовної культури, мови й народного менталітету, мови й народної творчості. **Об'єктом** цієї науки є

співвідношення мови і традиційної духовної культури народу; або об'єктом є мова й інші форми, у яких виражає себе колективна свідомість, народний менталітет, картина світу, що склалися в тому чи іншому етносі (соціумі). Іншими словами, етнолінгвістика вивчає сприйняття людиною як представником того чи іншого етносу навколишньої дійсності, її категоризацію та інтерпретацію. **Предметом** етнолінгвістики є мовні одиниці, в яких закодована інформації про духовну культуру народу. Основним завданням сучасної етнолінгвістики стало вивчення *мовної картини світу, внутрішньої форми слова, концептів і концептосфери* мови, аналіз національних *архетипів і символів*. В рамках національності формується етнічна свідомість і самосвідомість. Наприклад, порівняйте внутрішню форму слів в українській та російських мовах: укр. *вітальня* (від *вітати*) – рос. *гостиная* (від *гости*); укр. *лікарня* (від *лікувати*) – рос. *больница* (від *болеть*); укр. *пролісок* (*ліс*) – рос. *подснежник* (*снег*).

Сучасна етнолінгвістика зорієнтована на вивчення **мови культури, а точніше – мовної репрезентації особливостей етнічної свідомості та культури**, тобто всіх знакових продуктів культури в аспекті форми та змісту. Мова культури передбачає вивчення всього комплексу духовної культури, у сукупності всіх її ланок: мови (лексика, фразеологія), етнографії (обряди й вірування), фольклору (вербальні тексти усіх жанрів). У багатотомному словнику «Славянские древности» науковці намагалися виділити й витлумачити основні семантичні одиниці мови культури слов'ян.

Відомою є польська школа етнолінгвістичних досліджень Єжи Бартмінського. На розвиток вітчизняної етнолінгвістики вплинули ідеї О. Потебні, а також наукові праці українських етнографів та письменників: Г. Сковороди, М. Грушевського, М. Костомарова та багатьох інших. Коло проблем, які залишаються в центрі уваги вітчизняної етнолінгвістики: вивчення мовної репрезентації обрядів, ритуалів, вірувань, міфів (В. Жайворонок, О. Тищенко, О. Яковлева); реконструкція архаїчних форм в етнологічному аспекті

(Ю. Карпенко, В. Таранець, В. Складенко); дослідження етнічних символів, стереотипів і мітологом (В. Давидюк Н. Слухай, О. Яковлева), опис національно-мовної картини світу в ракурсі контрастивної лінгвістики (М. Кочерган, Н. Сукаленко).

В американській лінгвістиці цей напрям має назву **антропологічна лінгвістика**, в якій акцентується увага на фольклорних дослідженнях і культурній антропології, тобто на вивченні мови в культурі; слов'янські ж етнолінгвістичні студії зосереджуються на вивченні мови культури або культури в мові.

Етнопсихолінгвістика – напрям, який вивчає мовленнєву діяльність з урахуванням національно-культурної специфіки; досліджує етнолінгвістичні особливості мовної свідомості та комунікації. **Об'єкт етнопсихолінгвістики** – це сукупність мовленнєвих подій або мовленнєвих ситуацій в умовах національного дискурсу (вербалізована мовленнєво-мисленнєва діяльність; мовлення, що занурене у життя). **Предметом** є національний дискурс у всій сукупності своїх проявів і факторів, які обумовлюють його специфіку.

Лінгвокультурологія. Основні поняття і категорії

Проблема співвідношення мови, культури й етносу вперше зацікавила вчених у 60-х рр. XIX ст.; її торкалися Якоб і Вільгельм Грімм, у Східній Європі – це Ф. Буслаєв, О. Афанасьєв, О. Потебня. В основі дихотомії *мова і культура* лежать ідеї В. фон Гумбольдта про те, що у мові зберігається *народний дух*. Культура репрезентує, виявляє себе в тому числі й у мові.

Лінгвокультурологія виникає на рубежі XX–XXI ст. на стику лінгвістики та культурології. Ця наука як теоретична дисципліна по-різному інтерпретується в дослідженнях європейських, американських і навіть вітчизняних учених; уточнюється об'єкт, предмет, цілі, завдання і методи. Лінгвокультурологічна проблематика частково розглядається в межах лінгвокраїнознавства, етнолінгвістики, психолінгвістики тощо. Дослідження тут

зорієнтовані на ментально-культурні процеси, національну мову та культуру.

В роботах вітчизняних лінгвістів (С. Єрмоленко, В. Складенка, В. Жайворонка, М. Кочергана та інших) українська мова розглядається як скарбниця національної культури, а культура – як чинник формування мовних явищ і процесів.

Визначення ключових понять **мова** і **культура** є складною й дискусивною проблемою в гуманітарних галузях знань. Для нас важливим є наступне: «Мова – це резервуар культурного змісту, засіб проникнення до ієрархії культурних цінностей, інструмент інтерпретації, категоризації й концептуалізації вторинних семіотичних систем – звичаїв, обрядів, вірувань, фольклору (О. Тищенко). В. Маслова вважає, що «культура включена до мови, оскільки вся вона змодельована в тексті».

Культуру іноді прирівнюють до тексту, вважаючи її текстом вищого порядку і навіть найвищим рівнем мови (Ю. Лотман).

Об'єктом лінгвокультурології є дослідження взаємодії **мови** як рупора, транслятора культурної інформації, культури та людини, яка створює культуру, користуючись мовою. **Предметом** є наступне: безеквівалентна лексика (*борщ, плахта, пончо* тощо) в межах лінгвокраїнознавства; архетипи, мітологема, обряди, національна символіка, ритуали, звичаї, що збережені у мовних проявах; метафори та образи; мовленнєва поведінка тощо.

Лінгвокультурологія пояснює, як саме культура бере участь у творенні мовних концептів; як пов'язані поняття «значення мовного знака» і «культурний сенс»; формування культурно-мовної компетенції; виділення й дослідження концептосфери тієї чи іншої культури і так далі.

Основними методами лінгвокультурології є наступні: контент-аналіз; фреймовий аналіз, описовий метод, метод класифікації зібраного матеріалу; інтерв'ю, метод лінгвістичної реконструкції культури, методи експериментально-когнітивної лінгвістики.

У сучасній лінгвокультурології виділяють такі актуальні напрями досліджень: лінгвокультурологія етносу в конкретний період історії, тобто дослідження конкретної лінгвокультурної ситуації; діяхронічна лінгвокультурологія, що вивчає лінгвокультурні прояви різних, але взаємопов'язаних етносів; зіставна лінгвокультурологія, яка вивчає менталітет тієї чи іншої нації з позиції носія іншої мови та культури; лінгвокультурологічна лексикографія. Тут мається на увазі укладання лінгвокраєзнавчих словників.

Вітчизняна лінгвокультурологія знаходиться на стадії розвитку й утвердження. Актуальними у дослідженнях є поняття: **національна культура; етнічні стереотипи, етнічні образи; етнічні міти; культурна (-і) універсалія (-ії); контекст культури, субкультура; акультурація** (процес засвоєння людиною чужої культури); **культурний шок** пов'язаний з поняттям «**комунікативний шок**» та багато інших. Актуальними в межах лінгвокультурології є дослідження мовної картини світу на тлі духовної культури народу, а також мовне вираження поетичної картини світу того чи іншого автора.

Гендерна лінгвістика

Сучасна лінгвістика переживає гендерний бум, що означає завершення етапу становлення цього напрямку.

С. Павличко, В. Агеєва, О. Забужко, І. Борисюк ще від кінця 80-х років ХХ ст. започаткували гендерні студії в українській гуманітаристиці. Уперше термін *гендер* як соціальна стаття, на відміну від біологічної статі, був уведений у 1968 р.

У 2006 р. почалися системні лінгвогендерологічні дослідження в аспекті представлення статі в українській мові та мовній свідомості українців, комунікативних стратегій різностатевих суб'єктів мовної діяльності. Вперше в україністиці були розкриті гендерні аспекти невербальної комунікації. Суттєвим внеском у розробку конкретних питань була робота Т. Сукаленко «Метафоричне вираження концепту *жінка* в українській мові».

Первісне значення поняття «гендер» (*gender* – категорія роду) упродовж півстолітньої історії його залучення до найрізноманітніших студій, насамперед соціогуманітарних, розвинулося у складне багатоаспектне трансдисциплінарне явище.

Основоположною працею, що започаткувала лінгвістичний вимір гендеру, вважається «Мова і місце жінки» (1973) сучасної американської дослідниці Робін Лакофф.

Упродовж останніх десятиліть минулого століття предметом вивчення зарубіжних і вітчизняних науковців стала гендерна модель мовної і суспільної поведінки.

На початку ХХІ ст. виокремився такий напрям, як *гендерна лінгвістика*. Паралельно вживається термін *лінгвістична гендерологія*. Варіативність поняття *гендер* породжує різноманітні, однак, взаємозумовлені та взаємодоповнювальні підходи до його розгляду: соціолінгвістичні, психолінгвістичні, лінгвокультурологічні, комунікативно-дискурсивні. Гендерна проблематика має потужний евристичний потенціал. Актуальними поняттями є наступні: гендерний стереотип, стереотип фемінності, стереотип маскулінності, гендерна ідентичність є динамічним складником процесу пізнання й утвердження особистістю власної самості, головним чином з опорою на ознаки статі та сексуальності, андроцентризм тощо.

Гендерна проблематика в лінгвістичному науковому дискурсі України репрезентує низку аспектів: загальні проблеми теорії лінгвогендерології; питання феміністського й маскулінного лексикону; словотвірне вираження гендерно маркованих значень; маскулінний-фемінний дискурси; комунікативні аспекти гендерної лінгвістики; гендерно марковані стратегії й тактики комунікації; гендерна психолінгвістика та лінгвоконцептологія; теорія мовної особистості крізь гендерну призму та багато інших.

Великий потенціал для лінгвогендерології мають дослідження чоловічих і жіночих его-текстів (щоденників, листів, мемуарів, автобіографій). Для дискурсивних, особливо психоаналітичних та

феміністичних сучасних досліджень «Щоденники» О. Кобилянської стали дуже вдячним матеріалом: до нього звернулися С. Павличко, Т. Гундорова, В. Агєєва, О. Левченко та інші.

На жаль, до цього часу в українському мовознавстві ще немає термінологічного словника гендерної лінгвістики.

Лінгвопрагматика

Прагматика (від гр. *pragma* – справа, дія) – міжнаукова галузь знань, що вивчає мовленнєві акти та умови їх здійснення, тобто вивчає соціокультурні, ситуативно-поведінкові, статусні, психологічні, когнітивні й мовні чинники комунікативної взаємодії суб'єктів комунікації. Ця наука вивчає дії адресанта (мовця), його загальну стратегію мовленнєвої поведінки з тактиками у взаємодії з адресатом. Термін ввів у 30-х рр. XX ст. Ч. Морріс, американський філософ, і це була назва одного з розділів **семіотики** (наука про знаки), яку він поділив на **семантику** (вивчає зв'язок між знаком і об'єктом); **синтактику** (зв'язок між знаками), **прагматику** (зв'язок між мовцями та знаками). Важливими були й ідеї Ч. Пірса, його логіко-філософське учення про мовленнєві акти. **Сучасна прагматика – це загальна теорія комунікації, що включає різні галузеві напрями, такі як:** *лінгвістична прагматика* досліджує використання й функціонування мовних знаків у процесі комунікації мовця й адресата, їхні особливості та саму ситуацію спілкування; *когнітивна прагматика* направлена на пояснення ментальних факторів комунікативної взаємодії, моделює дискурсивну компетенцію комунікантів; *соціопрагматика* вивчає соціокультурні фактори комунікативної поведінки індивідів; *функціональна прагматика* зорієнтована на експериментальне дослідження мовлення як психічного феномена з урахуванням соціальної ситуації його використання.

Прагматика – міждисциплінарна галузь теорії комунікації. Лінгвопрагматичні дослідження потребують залучення даних психо-, етно- та соціолінгвістики, лінгвістики тексту, лінгвосеміотики,

лінгвокультурології тощо. Важливим для лінгвопрагматики є поняття **мовленнєвий акт**, до складу якого входять такі компоненти: адресант, адресат, їхні спільні знання і досвід (пресупозиція спілкування); ціль висловлення; конкретна комунікативна ситуація, взаємодія комунікантів. Найважливішим компонентом при цьому є ціль висловлення: прагматика намагається відповісти на питання, чому й для чого людина говорить саме у такий спосіб.

У структурі прагматичного компонента, яким є значення мовної одиниці, вслід за Р. Якобсоном виділяють 4 компонента: 1) **експресивний (афективний) компонент**, який виражає емоції та оцінку мовця стосовно предмета його думки. Підсилювачами цього компонента можуть бути паралінгвістичні засоби – міміка, жести, рухи всього тіла; 2) **евокативний компонент** мовної семантики – це вплив знака на реципієнта; іншими словами, той, хто говорить, користуючись вербальними й невербальними засобами (мовними й паралінгвістичними засобами), дбає про те, як викликати в інших учасників (-а) комунікації адекватну задуму мовця реакцію, конкретні почуття, сформувані відповідну тактику поведінки; 3) **фатичний компонент** прагматичного значення пов'язаний зі встановленням контакту між учасниками мовленнєвого акту. Це формули привітання, прощання, вдячності. Цей компонент мовного значення репрезентує психічний стан, рівень стосунків, соціальний статус учасників комунікації; 4) **естетичний** компонент прагматичного значення направлений на забарвлення, естетичний вплив на читача або слухача. Цей компонент перш за все реалізується у художньому мовленні.

Стратегія і тактика мовлення. Стратегія – це генеральна, найважливіша, кінцева ціль мовця, що реалізується завдяки мовним і немовним засобам. Так формуються мовленнєві жанри: прохання, вимога, умовляння, благання тощо. Тактика мовлення або правила розмови підпорядковуються принципам співробітництва, тобто направлені на те, щоб зробити повідомлення релевантним (адекватним) темі розмови.

Отже, головною проблемою лінгвопрагматики є кодування й декодування наших думок, намірів дій, про які ми говоримо, вербальними й невербальними засобами.

Лінгвістика тексту

Лінгвістика тексту – це розділ мовознавства або галузь мовознавства, яка вивчає різні аспекти організації текстів, зокрема, семіотичний аспект, структурно-граматичний, комунікативно-прагматичний тощо. **Об'єктом** даної науки можуть бути всі різновиди текстів, а **предметом** – їхня організація й функціональна природа. Виокремлення лінгвістики тексту як самостійної галузі мовознавства відбулося в 60-ті рр. XX ст. Своєрідним центром таких досліджень вважають Німеччину.

Текст – це вища форма системної організації, яка містить повідомлення про якийсь фрагмент світу; ця форма створена за наявності задуму автора, вона характеризується композиційною, семантичною та прагматичною єдністю, будується така форма відповідно до стилістичних норм і функцій мови. Текст може бути вербальним і невербальним (ритуал, обряд, танок). Вербальний текст функціонує в усній та писемній формі.

Важливим при цьому є питання про межі текстів. Це може бути окреме висловлення або художній твір, такий як епопея. Основними текстоутворюючими (або глобальними) категоріями тексту вважають: подію, учасників комунікативного акту (1–2 особи); простір, де відбувається дія, конкретне місце, час, умови, оцінка події тощо.

Лінгвісти виділяють наступні категорії тексту: його **інформативність**; **концепт** як головну ідею твору і **комунікативність**. Одна з найважливіших текстових категорій – **антропоцентричність**. Не менш вагомою є й така текстова категорія, як **інтертекстуальність**, тобто наявність у певному тексті слідів інших текстів. Ця категорія ґрунтується на культурній компетенції

читача. Іноді інтертекстуальність потрактовують як безперервний потік цитації, що має лінгвістичну основу.

У межах лінгвістики тексту існує проблема **контексту**. Мається на увазі множинність розуміння контексту в лінгвістичних студіях. Важливими при дослідженні будуть і поняття **підтекст** і **фонові знання**.

Існує проблема інтерпретації тексту. Герменевтика (в перекладі з грецької: той, хто пояснює, тлумачить) – гуманітарна галузь, що вивчає тлумачення глибинного змісту текстів. Метою герменевтики є досягнення правильного розуміння текстів.

Методи дослідження текстів: контекстуально-інтерпретаційний як сукупність процедур, що спрямована на встановлення статусу тексту відносно інших текстів; реконструкція авторського задуму, мотивів і цілей, загального змісту тощо. Стилїстичний аналіз як метод передбачає шлях у процесі дослідження від цілого до частини. Це означає наступне: лише усвідомивши художній текст як єдине ціле, ми можемо переходити до розгляду його частин і до нового розгляду цілого на іншому, більш високому рівні.

О. Селіванова розробила **методику діалогічної інтерпретації тексту**, що є сукупністю процедур аналізу тексту як знакового посередника дискурсу з урахуванням екстралінгвальних чинників текстової комунікації та інтегруючого принципу діалогічності.

В останні часи виділяють нову реалію в межах лінгвістики тексту – **гіпертекст**, зумовлену розвитком Інтернету. Це – особлива форма збереження та презентації текстової інформації; об'єднання великої кількості конкретних текстів в єдине ціле, при цьому виникає нелінійний текст, який може читатися у будь-якому порядку. **Дискурс** по-різному тлумачать у вітчизняній науці про мову; його розуміють і як зв'язний текст у сукупності з екстралінгвальними факторами, зокрема, соціокультурними, прагматичними. Це текст в аспекті подій або мовлення, що занурено у життя. **Прецедентний текст** – це відомий текст. До нього постійно звертаються, оскільки він є фактом культури.

Лінгвістика тексту – новий напрям сучасної науки про мову, що переплітається з багатьма іншими галузями знань, однак на сьогодні має і свої власні категорії.

Комунікативна лінгвістика. Міжкультурна комунікація

Комунікативна лінгвістика є мовознавчою дисципліною нового типу, що інтегрує різні галузі лінгвістики, зокрема, лінгвопрагматику, паралінгвістику, дискурсологію. Дотичними до кола проблем комунікативної лінгвістики є різні аспекти таких галузей знань, як лінгвістика тексту, психолінгвістика, соціолінгвістика, лінгвокультурологія, етнолінгвістика, когнітивна й комп'ютерна лінгвістика тощо. **Головним поняттям** комунікативної лінгвістики є *комунікація*.

Комунікація – це спілкування, обмін думками, ідеями, інформацією тощо; специфічна форма взаємодії людей у процесі пізнавально-трудової діяльності. Комунікація складається з **комунікативних актів**, у яких беруть участь **комуніканти**, які є творцями висловлень (текстів) та інтерпретаторами. Є різні способи комунікації, але словесна, вербальна – найважливіша. Виокремлюють наступні типи комунікації: **автокомунікація** (у щоденниках, або коли ми розмовляємо самі з собою); **міжособистісне спілкування**; **монокультурна комунікація**, **міжкультурна комунікація**.

Об'єктом комунікативної лінгвістики є мова, представлена в реальних процесах комунікації. **Предметом** – організація комунікативної ситуації, зокрема, вербальне повідомлення (текст). Серед основних завдань виділяємо такі: вивчення різних форм мовної комунікації; дослідження паравербальних і невербальних засобів комунікації; вивчення психолінгвістичного аспекту породження, сприйняття й розуміння повідомлення; дослідження особливостей міжкультурної комунікації тощо.

Становлення комунікативної лінгвістики як теорії мовної комунікації розпочалося у 2-й пол. XX ст.

Комунікативна поведінка регулюється комунікативними нормами. Це – правила, еталони, інструкції, рамки, порушення яких пов'язане з негативною реакцією культурної спільноти. Є так звані загальнокультурні норми комунікативної, в тому числі й мовної поведінки. Це – стандартні ситуації. Наприклад, обов'язковою для американців та англійців є усмішка, яка не є такою в процесі спілкування для слов'ян, зокрема й українців. Вдячність – важлива для нашої культури. Для китайців – ні, якщо ви родичі або друзі. Є так звані **ситуативні норми** спілкування між чоловіком і жінкою, між людьми різних за віковим статусом, посадою тощо. **Індивідуальні норми**, як і всі інші норми комунікації, є динамічними і можуть змінюватись. Наприклад, звертання до когось без елемента по батькові. Термін «міжкультурна комунікація» з'явився в 70-х рр. в американській лінгвістиці. Міжкультурна комунікація – це адекватне взаєморозуміння учасників комунікативного акту, які є представниками різних культур. Одним із завдань такої комунікації є виховання терпіння до норм у чужій культурі, пробудження інтересу і поваги до представників інших культур.

Контрольні питання

1. Схарактеризуйте співвідношення мови і мислення. Яка сучасна наука в межах лінгвістики вивчає цей зв'язок?
2. Чим відрізняються поняття «діахронічна соціолінгвістика» та «синхронічна соціолінгвістика»?
3. Чи є спільні елементи в матеріальній і духовній культурі народів, мови яких належать до однієї мовної сім'ї (групи)?
4. У чому різниця між *мітологічною* (або *фольклорною*) *картиною світу* та *науковою картиною світу*? Чому першу називають *наївною*?
5. Яка з картин світу, згаданих у 4-му питанні, є ідентичною у більшості народів світу, а яка – національно специфічною?

Завдання для індивідуальної роботи

Підготувати реферат на одну з тем (за вибором)

1. Лінгвосинергетика як один із напрямів лінгвістичних досліджень.
2. Міжкультурна комунікація як особливий тип комунікації.
3. Взаємозв'язок мови і культури.
4. Зафіксовані у мові стереотипи фемінності та маскулінності.
5. Концепт GENIUS у картині світу англomовного соціуму.

Обов'язкові практичні завдання

1. Користуючись етимологічними словниками української мови, уточніть внутрішню форму національних вербальних символів: *калина, коровай, кожух, піч, рушник*.
2. Ознайомтеся з ідеями сучасних українських науковців стосовно розмежування понять «символ» і «знак» у лінгвістиці за даними монографії Яковлевої О. В. Обрядовий дискурс у системі національної лінгвоментальності. 2014. С. 165–171.
3. Порівняйте дефініції поняття «текст» у сучасному літературознавчому словнику і в Лінгвістичній енциклопедії О. Селіванової (2010 р.). Чи є різниця в тлумаченні терміну? Чим це можна пояснити?
4. Порівняйте поняття: *картина світу* і *мовна картина світу*. Чи є між ними різниця? Відповідь обґрунтуйте.

Додаткові практичні завдання

1. Наведіть приклади різноманітних знакових ситуацій і знакових систем.

2. Знайдіть в українській мові еквіваленти англійських слів: *weekend*, *pet*, *fortnight*; німецьких слів: *Geschwister*, *Feierabend*, *stoeckeln*; французьких слів: *confrontation*, *choucroute*, *doigt*, *grain*. Знайдіть у мові своєї спеціальності відповідники українських слів: *вареники*, *борщ*, *калина*, *рушник*. Які закономірності при перекладі ви виявили?
3. За допомогою тлумачних словників англійської мови визначіть, чи можуть лексеми *earth-man* та *earth-woman* вважатися лексичними одиницями з гендерною семантикою. Поясніть відповідь, враховуючи позамовні фактори.
4. Виберіть із сучасного публіцистичного дискурсу 10 гендерно маркованих лексем.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. К.: Центр навч. літ-ри, 2006. 283 с.
2. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії. Донецьк: ДонНУ, 2006. К., 1999.
3. Иванова Л. П. Общее языкознание. Курс лекций: научное пособие. К.: Освита Украины, 2010. 432 с.
4. Карцевский С. И. Из лингвистического наследия. М.: Языки славянской культуры, 2004. Т. 2. 296 с.
5. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підруч. для студ. 2 вид., випр. і доп. К. : Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с.
6. Комарова З. І. Загальне мовознавство [навч. посіб. для студ. денн. і заочн. форм навч. ф-ту укр.]. Умань: ФОП Жовтий, 2015. 100 с.
7. Семчинський С. В. Загальне мовознавство: Підручник для вузів. К.: ОКО, 1996. 413 с.

Додаткова

1. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка: учеб. пособие. М.: Флинта: Наука, 2010. 288 с.

- 2. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. М.: «Гнозис», 2003. 288 с.
3. Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія: Навч. посіб. К.: Вища шк., 2008. 327 с.
4. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. К.: «Академія», 2008. 454 с.
5. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие. Минск: ТетраСистемс, 2008. 272 с.
6. Петлюченко Н. В. Харизматика: мовна особистість і дискурс: монографія. Одеса: Астропринт, 2009. 464 с.
7. Пименова М. Концепт *сердце*: Образ. Понятие. Символ. Кемерово: «Полиграфкомбинат», 2007. 498 с.
8. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2010. 844 с.
9. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми: підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008.
10. Яковлева О. В. Обрядовий дискурс у системі національної лінгвоментальності: монографія. Одеса: «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова», 2014. 396 с.
11. Яковлева О. В. Женское начало в украинских семейных обрядах. Роль женщины в развитии современной науки и образования: сборник материалов Международной научно-практической конференции. Минск, 2016. С. 31–38.
12. Яковлева О. В. Символіка чоловіка і жінки у народних віруваннях (на матеріалі українських фразеологізмів). Славянская фразеология в синхронии и диахронии. Сборник научных статей. Вып. 3. Гомель, ГГУ им. Ф. Скорины, 2016. С. 153–157.
13. Яковлева О. В. Стереотип маскулінності у традиційному весільному обряді українців на Одещині // *Славянские лингвокультуры в пространственном и временном континууме: сборник научных статей*. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2019. С. 98–102.

14. Яковлєва О. В. Гендерний стереотип фемінності в контексті ритуалів на різдвяні свята в українській традиційній культурі // *Слов'янський збірник*: Вип. 23. Одеса, 2019. С. 185–196.
15. Petlyuchenko N. Ideal Types in Linguistics: New Approaches to the Study of the Charisma Concept in Political Discourse // *Одеський лінгвістичний вісник* : зб. наук. праць; Національний університет "Одеська юридична академія". Вип. 14. Одеса, 2019. С. 75–88.
16. Yakovlieva O., Hryhorash V. Rituals on Christmas Holidays as a Gender-Marked Discourse in Traditional Ukrainian Culture // *Lingua Montenegrina*. № 25, Cetinje, 2020. P. 417–433. Mode of Access: <http://www.fcjk.me/wp-content/uploads/2020/06/LM25-24.pdf>

Тема 8. Методологія і методи наукового (лінгвістичного) дослідження

В результаті вивчення теми студент повинен **знати**: зміст основоположних понять і термінів даної теми, теоретичні основи методології наукового дослідження, головні методологічні принципи, домінантні парадигми науки про мову, загальнонаукові та суто лінгвістичні методи дослідження; **уміти**: чітко розмежувати терміни: *методологія*, *методика*, *метод*; вказувати на широке й вузьке значення цих термінів; обґрунтувати необхідність виділення в межах сучасної науки про мову особливої галузі – *лінгвометодології*; виокремлювати суто лінгвістичні методи; продемонструвати високий ступінь оволодіння методами і методиками лінгвістичного дослідження.

Словник термінів

Адресант – «один із комунікантів; той, хто породжує висловлення, тобто мовець».

Адресат – «один із учасників комунікації, на якого спрямовано мовленнєву дію».

Дедукція (від лат. *deduction* – виведення) – «логічний умовивід, який передбачає шлях від загальних суджень до конкретних висновків; дедукція тісно пов'язана з індукцією».

Еклектизм – «відсутність єдності та цілісності; поєднання несумісних або протилежних стилів, зокрема, у мистецтві».

Емпіричний – (від гр. *empeiria* – досвід) «такий, що ґрунтується на досвіді».

Індукція (від лат. *induction* – виведення) – «логічний умовивід, який іде шляхом від конкретних випадків до загального висновку; або це шлях від конкретних фактів до узагальнення».

Синергія (від гр. *synergeia* – спільна дія, взаємодія) – «комбінований вплив кількох чинників; явище теорії систем».

Методологія і методи наукового дослідження

В кінці минулого століття мовознавча наука перебувала у стані методологічної кризи, зумовленої двома причинами: по-перше, відмовою від теорії пізнання, яка була пануючою в різних галузях знань за радянських часів; по-друге, криза була пов'язана з еклектизмом методологічних позицій світової науки про мову.

На початку ХХІ ст. у лінгвістичних дослідженнях посилювався лінгвофілософський компонент у зв'язку з тим, що виникла нагальна потреба переглянути підходи і принципи дослідження феномена людської мови. На думку одного з українських мовознавців, наші лінгвісти і зараз не дуже переймаються питаннями стосовно методологічної основи свого дослідження, зокрема, існує навіть непослідовність у розмежуванні термінів: *методологія, метод і методика*.

Такий стан речей зумовлює виокремлення в межах сучасної науки про мову особливої галузі – *лінгвометодології*, яка спрямована на з'ясування природи мови у співвідношенні зі свідомістю її носіїв,

соціумом, культурою, комунікацією тощо, а також на формування засад і способів опису й аналізу мови.

Термін *методологія* (від гр. *methodos* – шлях дослідження і *logos* – учення) запозичено з філософії і в загальнофілософському розумінні означає спосіб пізнання дійсності. Саме методологія визначає світоглядну позицію дослідника, впливає на розуміння ним природи об'єкта конкретної галузі знань, установлення науковцем загальної стратегії вивчення цього об'єкта тощо. Зараз існує три найбільш частотних тлумачення методології: 1) як учення про історичний розвиток методів наукового пізнання, що включає опис і філософське осмислення цих методів; 2) методологія – це частина філософії, основним завданням якої є вироблення загальних принципів пізнання, після чого ці принципи переходять у конкретні наукові дисципліни; 3) учення про конкретні методи конкретної науки, що розглядаються у всій сукупності.

Нагадаємо, що в основі мовознавчої методології лежить діалектика – філософська наука про загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення.

Термін *метод* (від гр. *methodos* – шлях дослідження) дотепер не отримав однозначного трактування. О. Селіванова подає два значення. Широке: метод як спосіб організації пізнавальної діяльності науковця з метою вивчення конкретного об'єкта у власному дослідженні. Звужене: метод – це система процедур аналізу об'єкта дослідження, а також перевірки отриманих результатів. У цьому значенні метод часто ототожнюють із терміном *методика*. Порівняйте: *методика* – це конкретні дії, операції, або їхні комбінації, направлені на вирішення поставлених проблем.

Методика визначається і як конкретне застосування загальноприйнятого методу відповідно до мети й завдань дослідження.

Будь-яка наука стає самостійною та повноцінною, коли має свій власний науковий метод дослідження. Отже, мовознавство, на думку

істориків мови, виокремилось у першій половині XIX ст., коли винайшли порівняльно-історичний метод аналізу мовних фактів.

Однією з найважливіших проблем загальної лінгвістики є проблема методів дослідження феномена людської мови. Суттєвий внесок у вирішення цього питання в свій час зробив Вільгельм фон Гумбольдт. Головним методологічним принципом у концепції Гумбольдта був **екстенсивізм**, що означає дослідження мови у широкому значенні. Мову він розглядав у контексті таких понять, як *людина – дух – природа – етнос*. Дух у той час був категорією світосприйняття в ученні Канта і Гегеля. Лінгвістика сприймалась як один із ланцюжків пізнавальної діяльності людини про саму людину.

Після Гумбольдта лінгвістика перейшла на 2-й етап реалізації методологічної функції, який характеризується комбінацією різних філософських постулатів, що прийшли у мовознавство опосередковано, тобто з інших дисциплін. У зв'язку з цим у XX ст. виділився методологічний принцип сучасного мовознавства – **експансіонізм** (від лат. *expansio* – розширення), який передбачає впровадження до лінгвістики теоретичного доробку, поняттєвого апарату, методів і методик інших наук. У результаті межі лінгвістики, як і багатьох інших наук, стають розмитими. Прогноз стосовно експансіоністської тенденції здійснив І. Бодуен де Куртене в кінці XIX ст. Він вважав, що в мовознавстві матимемо багато спільного з антропологією, психологією, соціологією, біологією тощо. Згодом були виділені ще три методологічні принципи: **експланаторність** (від англ. *explain*), що означає: мовні явища повинні бути пояснені на підставі строгої й доказової наукової теорії. Пояснювальна лінгвістика передбачає створення пояснювальної доказової теорії шляхом **висунення гіпотези** щодо масиву емпіричного матеріалу. Третій важливий методологічний принцип – **антропоцентризм**, тобто розуміння того, що мова існує в людині, для людини і реалізується через людину.

Саме метод дисциплінує дослідника і дослідження. На сучасному етапі теорія метода не вважається розробленою, а

методологічну базу лінгвістичних досліджень зараз нерідко замінюють неоднозначним терміном *парадигма*. Є широке розуміння цього терміну в сучасній науці про мову, зокрема, що це – *панівна система поглядів на мову*, яка визначає предмет і принципи лінгвістичного дослідження. На кожному етапі історії лінгвістичних учень домінувала та чи інша наукова парадигма. Перехід від однієї парадигми до іншої науковці представляють по-різному. Наприклад, як рух по спіралі або як співіснування декількох парадигм, за умови домінування однієї чи двох. Найбільш вірогідними, з нашої точки зору, в цьому плані є думки української науковиці О. Селіванової, яка вважає, що при переході від однієї наукової парадигми до іншої немає процесу руйнації, бо нова парадигма не будується на уламках старої, а виникає на іншому ґрунті, в межах інших шкіл і течій.

Природно, що будь-яка наукова парадигма є своєрідною «парасолькою», під якою можуть перебувати методологічно різні напрями й течії.

У сучасному мовознавстві науковці виділяють співіснування двох домінантних парадигм: *прагматичної* та *когнітивної*. В межах першої увага зосереджена на вивченні мови як знарядді комунікації та впливу; в межах другої – на когніції та концептуалізації. Синтез означених парадигм зумовлює становлення нової *когнітивно-дискурсивної лінгвістичної парадигми*, орієнтованої на способи представлення знань у мові, на комунікативну компетенцію адресанта й адресата тощо. При цьому слід зазначити, що дослідження комунікативної діяльності на сьогодні залишаються методологічно різноплановими, і це – ознака того, що в ХХІ ст. спостерігається толерантне ставлення до різних стилів лінгвістичного мислення, а також поєднання їхніх найкращих здобутків.

Як зауважує О. Селіванова, наукову парадигму часто підміняють одним із головних принципів дослідження мови. Прикладом може бути антропоцентризм, який іноді вважають над- або суперпарадигмою. На думку цієї ж дослідниці, виокремлення антропоцентричної суперпарадигми не є обґрунтованим.

Антропоцентризм О. Селіванова пропонує кваліфікувати, скоріше, як методологічну *епістему*, а не парадигму.

Епістема (в перекладі з гр. – *пізнання*) є важливим поняттям лінгвометодології; його вживають у значенні головного принципу сприйняття світу і внутрішнього рефлексивного досвіду людини.

Основними науковими парадигмами мовознавства є наступні:

- 1) *порівняльно-історична* або *генетична* (основоположниками вважаються Ф. Бопп, Я. Грім, В. Гумбольдт, Р. Раск, О. Востоков);
- 2) *структуралістська* або *таксономічна* наукова парадигма виникла наприкінці ХІХ ст. як альтернативна порівняльно-історичному мовознавству. Основний метод – структурний аналіз. Значний вплив на виникнення структуралізму мали роботи Ф. де Сосюра, І. Бодуена де Куртене, Е. Сепіра, П. Фортунатова, Р. Якобсона та інших;
- 3) *функціональна* або *прагматична* наукова парадигма у лінгвістиці забезпечує дослідження мови як діяльнісного, цілеспрямованого живого організму, представленого численними мовленнєвими продуктами у відповідних актах комунікації. Ця парадигма наявна у дослідженнях Казанської, Празької, Женевської, Московської та інших шкіл;
- 4) *когнітивна* наукова парадигма в лінгвістиці характеризується спрямуванням на вивчення мови як засобу отримання, зберігання, обробки й використання знань. У вітчизняній лінгвістиці зародки когнітивного підходу вбачають насамперед у концепції О. Потебні;
- 5) *когнітивно-дискурсивна* парадигма – це синтез когнітивізму й функціоналізму.

В сучасному мовознавстві вимальовуються контури нової парадигми – *синергетичної*, в основі якої лежить кваліфікація мовної системи як складної, відкритої, нелінійної та еволюційної, що функціонує за рахунок взаємодії власних підсистем і зовнішніх систем середовища (етносу, культури, свідомості, соціуму), і все це перебуває у стані більшої чи меншої рівноваги, завдяки регуляторним механізмам, які забезпечують динаміку, самоорганізацію та збереження цієї системи.

Загальнонаукові й лінгвістичні методи дослідження

Метод має певні процедури дослідження, які називають **прийомами**. В той же час, прийом може мати статус методу залежно від забезпечення ним конкретного результату дослідження. Тож, метод і прийом пов'язані між собою як загальне й конкретне поняття.

Слід розмежовувати філософський метод і метод у мовознавстві. Останній – це сукупність робочих прийомів, об'єднаних спільним принципом.

На сучасному етапі виділяють **загальнонаукові** та **конкретні лінгвістичні** методи. Загальнонауковими методами вважаються: *спостереження, порівняння, індукція, дедукція, гіпотеза, аналіз, синтез, експеримент, моделювання* тощо.

Аналіз і синтез як загальнонаукові методи являють собою діалектичну єдність протилежностей: перший передбачає розділення цілого на частини й опис кожної з частин і зв'язків між ними; другий – поєднання частин у цілісну систему.

Експеримент передбачає емпіричну перевірку гіпотези на практиці, розв'язання проблеми дослідним шляхом на підставі анкетування, опитування, статистичного аналізу й обробки отриманих результатів.

Лінгвістичні методи використовуються з метою дослідження мови та мовленнєвої діяльності, вони мають власну специфіку, на відміну від методів інших наук. Упорядкування лінгвістичних методів відбувалось у два етапи: 1. становлення власне лінгвістичних методів; 2. використання методів інших наук щодо аналізу мови (домінування принципу експансіонізму в мовознавчих дослідженнях протягом ХХ ст., коли науковці прагнули до всеєдності наукових знань).

Серед мовознавців немає єдиної точки зору стосовно систематизації загальних лінгвістичних методів. На думку О. Селіванової, найбільш загальними лінгвістичними методами, – їх

науковиця називає парадигмальними, – є наступні: *порівняльно-історичний, структурний, функціональний і конструктивний*.

У ХІХ ст. першим лінгвістичним методом був *порівняльно-історичний*, у межах якого користувалися різними типами зіставлень. У ХХ ст. низку нових методів запропонували структуралісти. Структурні методи: *опозиційного аналізу; дистрибутивного аналізу* тієї чи іншої одиниці мови з урахуванням її оточення; *трансформаційного аналізу; компонентного аналізу* семем (сем).

Найновішими є *функціональні методи*, які передбачають дослідження мови в дії, у процесі функціонування. Тут застосовується моделювання функціонально-семантичних полів, які будуються за принципом продуктивності; контекстуально-інтерпретаційний аналіз тексту; аналіз дискурсу тощо.

Конструктивні методи застосовуються у лінгвістиці тексту, теорії комунікації, перекладознавстві при моделюванні тексту, комунікативної ситуації, ситуації перекладу тощо.

Пізніше виділили *математичні методи* вивчення мови, які пов'язані з машинним перекладом, кількісними оцінками. Прикладом є метод математичної статистики, теорії інформації та математичної логіки. Остання пов'язана із розробкою символічної мови (математичні символи), якими зображується висловлення і логічні стосунки між ними.

Різні методи доповнюють один одного. Міжпарадигмальним методом є *описовий метод*, і це метод синхронного аналізу. Він має декілька етапів: 1) виділення конкретних мовних одиниць аналізу; 2) членування мовних одиниць на менші складові: *слова – на морфеми, речення – на словосполучення* тощо; 3) класифікація мовних одиниць; 4) компонентний аналіз або контекстний аналіз – це аналіз частини за допомогою цілого.

Слід зазначити, що описовий метод виокремлюється не всіма лінгвістами, оскільки опис ознак мовних одиниць і структур застосовується і в інших методах. Описовий метод нерідко ототожнюється зі структурним методом.

Кількість сучасних методів дослідження мови зростає за рахунок психолінгвістичних, соціолінгвістичних, етнолінгвістичних і т. д. методик, зокрема, психолінгвістичного експерименту, який передбачає спостереження, опитування, прослуховування звукозаписів; частотними методами соціолінгвістичних досліджень вважається анкетування, інтерв'ювання тощо.

Отже, сучасна лінгвістична методологія (у значенні сукупності методів) або методологічне поле науки про мову характеризується як комбіноване й комплексне. Розвинутий методологічний інструментарій мовознавства та експансіоністські тенденції сучасної науки в цілому сприяють більшій об'єктивності й достовірності досліджень такого багатовимірного й динамічного феномена, яким є людська мова.

Контрольні питання

1. Що лежить в основі мовознавчої методології?
2. У чому різниця і що спільного між термінами *методологія*, *методика*, *метод*?
3. Яке значення поняття *методологія* є найбільш актуальним для мовознавства?
4. Що є об'єктом дослідження *лінгвометодології*?
5. Які ви знаєте методологічні принципи сучасної науки про мову?
6. Чим зумовлений поділ методів, якими користуються лінгвісти, на дві групи?
7. Чим відрізняються поняття *парадигма* та *епістема*?
8. Які методи називають парадигмальними?
9. Чи є різниця між *когнітивною* і *когнітивно-дискурсивною парадигмами* в сучасній лінгвістиці?
10. Які методи є актуальними для вашого дослідження?

Завдання для індивідуальної роботи

I. Підготуйте коротке повідомлення на одну з тем:

експериментальні дослідницькі методи; методика асоціативного експерименту; методика концептуального аналізу; методи дослідження тексту.

II. Законспектуйте (на вибір) один із розділів колективної монографії: *Синергетика в філологічних дослідженнях: монографія*. Т. І. Домброван и др. под общей редакцией Л. С. Пихтовниковой. Харьков: ХНУ им. В. Н. Казарина, 2015. 339 с.

Обо'язкові практичні завдання

1. Зі збірника наукових праць «Слов'янський збірник» виберіть дві статті, на матеріалі яких схарактеризуйте тему та методи, за допомогою яких досліджується конкретна проблема.
2. Доведіть, що методи, якими ви користувалися при дослідженні мовного матеріалу в процесі написання дипломної роботи, були релевантними стосовно обраної теми.
3. Ознайомтеся зі Вступом у 2-х авторефератах дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова або за спеціальністю 10.02.04 – германські мови. Схарактеризуйте загальнонаукові та спеціальні лінгвістичні методи, якими користувалися автори.
4. Випишіть з цих авторефератів методи, які для вас були новими. Уточніть значення цих методів. З якою ціллю дослідники використовували саме ці методи?
5. Ознайомтеся з математичними методами та прийомами аналізу мови. Доведіть актуальність цих методів у сучасних лінгвістичних дослідженнях.

Додаткові практичні завдання

1. Виходячи з власного досвіду викладання рідної або іноземної мови у школі під час педпрактики, схарактеризуйте методи, які, з вашої точки зору, були найбільш ефективними. Обґрунтуйте свою відповідь.
2. Ознайомтеся з науковими працями вашого керівника. Доведіть, що методологічний еkleктизм є характерною ознакою сучасних лінгвістичних досліджень.
3. Визначте особливості дискурс-аналізу як ефективного методу дослідження невербального дискурсу в монографії Т. Осіпової (див. додатковий список літератури).
4. Ознайомтеся з уперше запропонованою унікальною методикою роботи з текстовим матеріалом з використанням програмного забезпечення – програми Microsoft Excel та Scrivener у дисертації О. Бойко (див. додатковий список літератури).

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Білецький А. О. Про мову і мовознавство: Навчальний посібник для студентів філ. спец. вищ. навч. закладів. К.: «АртЕк», 1996. 224 с.
2. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. К.: Центр навч. літ-ри, 2006. 283 с.
3. Иванова Л. П. Общее языкознание. Курс лекций: научное пособие. К.: Освита Украины, 2010. 432 с.
4. Комарова З. И. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике: учебное пособие. Екатеринбург: Изд-во Ур-ФУ, 2012. 818 с.
5. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. К.: «Академія», 2008. 454 с.

6. *Програми лекційних курсів, семінарських і практичних занять кафедри загального та слов'янського мовознавства: метод. посіб. /* відпов. ред. д-р філол. наук, проф. О. А. Войцева. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова, 2018. 186 с.
7. Супрун Л. В. Загальне мовознавство. Практичні заняття, самостійна робота. К.: Знання, 2012. 335 с.
8. Удовиченко Г. М. Загальні питання мовознавства. К.: Вища шк., 2001. 247 с.

Додаткова

1. Алефиренко Н. Ф. Теория языка. Вводный курс: Учеб. пособие для студ. филол. спец. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2004. 368 с.
3. Базылев В. Н. Общее языкознание: учебное пособие. М.: Гардарики, 2007. 285 с.
4. Бережняк В. М. Загальне мовознавство: хрестоматія. Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2011. 361 с.
5. Бойко О. Реалізація категорії інтертекстуальності в художньому дискурсі фентезі. Дис... доктора філософії (PhD): 10.02.01. Одеса, 2021.
6. *Лінгвістика ХХІ століття: нові дослідження і перспективи: [зб. наук. праць]; [редкол.: Бєлова А. Д. (голов. ред.) та ін.].* К.: Логос, 2010. 252 с.
7. Осіпова Т. Невербальна комунікація та своєрідність її омовлення в українському дискурсі: феномен вербалізації невербаліки: монографія. Харків: Вид-во Іванченка І. С., 2019, 388 с.
8. Піхтовнікова Л. С. Стилїстика і синергетика дискурсу. *Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен.* Харків, 2005.
9. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2010. 844 с.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми: підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.

Довідкова

1. *Бібліотека Інституту мовознавства імені О. О. Потебні національної Академії наук України*: <http://www.inmo.org.ua/-library.html/>
2. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К.: Вища шк., 1985. 360 с.
3. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2013.
4. Карпіловська Є. А. Мовознавство. *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [веб-сайт]* / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. http://esu.com.ua/search_articles.php?id=68174

Тести для самоконтролю до тем 7–8

1. Лінгвістична дисципліна, яка вивчає міжнародні мови як засіб комунікації в багатомовному світі, називається:
 - а) соціолінгвістика;
 - б) когнітивна лінгвістика;
 - в) інтерлінгвістика;
 - г) менталінгвістика.
2. Обрати поняття, про зв'язок яких стверджує гіпотеза Сепіра–Уорфа:
 - а) мова і мислення;
 - б) мова і культура;
 - в) мова і мовлення.
3. Сукупність досягнень суспільства в галузі освіти, науки, мистецтва тощо – це:
 - а) менталітет;
 - б) національний характер;
 - в) культура;
 - г) література.

4. Яка наука вивчає акустичні характеристики голосу, паузи, інтонацію:
- а) паралінгвістика;
 - б) паракінесика;
 - в) семіотика.
5. Хто є автором гіпотези лінгвальної відносності:
- а) Е. Сепір, Б. Уорф;
 - б) В. фон Гумбольдт, М. Мюллер;
 - в) А. Шлейхер, Е. Бенвеніст;
 - г) І. М. Сеченов, С. Л. Рубінштейн.
6. Гіпотеза лінгвальної відносності має такий зміст:
- а) мова визначає мислення; людина в своєму мисленні йде за мовою;
 - б) мова є основним інструментом пізнання;
 - в) мова закріплює результати пізнавальної діяльності;
 - г) вивчення нової мови рівнозначне набуттю нового погляду на попереднє світосприйняття.
7. Зазначити лінгвістичну дисципліну, яка визначає механізм впливу соціальних чинників на функціонування мови:
- а) етнолінгвістика;
 - б) психолінгвістика;
 - в) соціолінгвістика.
8. Як називається наука, основним завданням якої є дослідження зв'язків мови та мислення:
- а) менталінгвістика;
 - б) семіотика;
 - в) психолінгвістика.
9. Автокомунікація – це:
- а) ввічливе спілкування на нецікаві теми;
 - б) офіційне спілкування;
 - в) спілкування із самим собою;
 - г) пасивна роль у спілкуванні групи людей.
10. Гендер є продуктом розвитку:

- а) культури і мови;
 - б) мови і мислення;
 - в) культури і психології;
 - г) культури і соціуму.
11. Метод безпосереднього спостереження – це:
- а) спеціальний лінгвістичний метод;
 - б) загальнонауковий метод;
 - в) емпіричний метод.
12. Інтерв'ю – це метод:
- а) соціолінгвістики;
 - б) психолінгвістики;
 - в) математичної лінгвістики;
 - г) лінгвогеографії.
13. Експеримент – це метод:
- а) соціолінгвістики;
 - б) психолінгвістики;
 - в) математичної лінгвістики.
14. Контекстуально-інтерпретаційний аналіз тексту – це:
- а) функціональний метод;
 - б) структурний метод;
 - в) конструктивний метод.
15. Методологія визначає:
- а) світоглядну позицію дослідника;
 - б) конкретний набір методів;
 - в) тільки загальнонаукові методи.
16. Порівняльно-історичний метод виник:
- а) в середині XVIII ст.;
 - б) у першій половині XIX ст.;
 - в) на початку XX ст.
17. З яким методом пов'язане поняття гіпотези:
- а) індукції;
 - б) дедукції;
 - в) аналізу;

г) синтезу.

18. Когнітивно-дискурсивна парадигма – це синтез:

- а) когнітивізму й структуралізму;
- б) когнітивізму й функціоналізму;
- в) когнітивізму й конструктивізму.

19. Експансіонізм – це:

- а) наукова парадигма;
- б) спеціальний лінгвістичний метод;
- в) методологічний принцип.

20. Форма достовірного умовиводу окремого положення із загальних називається:

- а) дедукцією;
- б) аналізом;
- в) гіпотезою;
- г) індукцією.

Розділ II

Ключі до тестів

1. Тести для самоконтролю до тем 1-3

1. 1), 2. 3), 3. 3), 4. 1), 5. 3), 6. 2), 7. 4), 8. 2), 9. 2), 10. 1), 11. 3), 12. 2), 13. 4), 14. 4), 15. 3), 16. 4), 17. 3), 18. 2), 19. 2), 20. 4).

2. Тести для самоконтролю до тем 4-6

1 – б, 2 – б, 3 – г, 4 – б, 5 – а, 6 – а, 7 – б, 8 – г, 9 – а, 10 – г, 11 – а, 12 – а, 13 – б, 14 – б, 15 – а, 16 – б, 17 – а, 18 – а, 19 – а, 20 – б, 21 – в, 22 – б.

3. Тести для самоконтролю до тем 7-8

1 – в; 2 – б; 3 – в; 4 – а; 5 – а; 6 – а; 7 – в; 8 – а; 9 – в; 10 – г; 11 – б;

12 – а; 13 – б; 14 – а; 15 – а; 16 – б; 17 – в; 18 – б; 19 – в; 20 – а.

Розділ III. Довідково-інформаційні матеріали

Табл. 1.

Загальна структура мовознавства

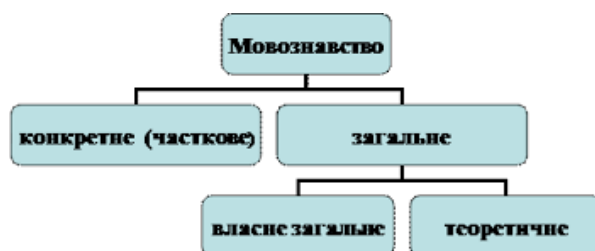
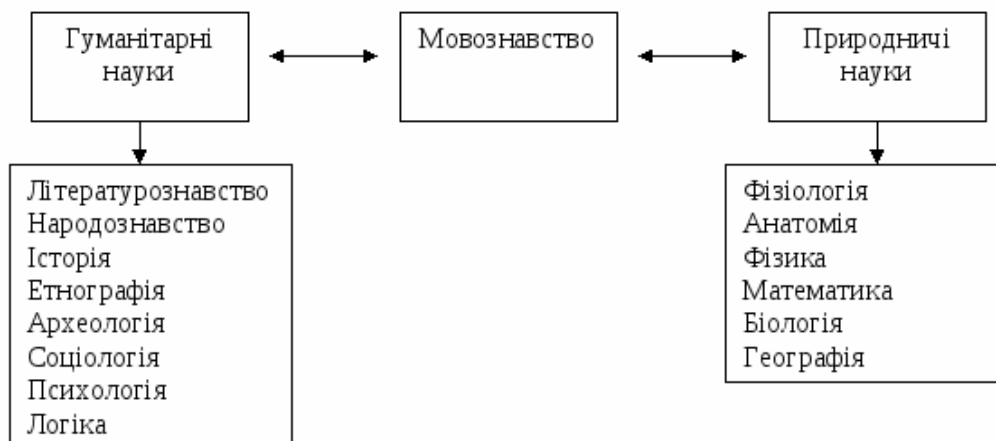

Табл. 2.

Зв'язки мовознавства з гуманітарними та природничими науками

Класифікація знаків польського мовознавця Адама Шаффа

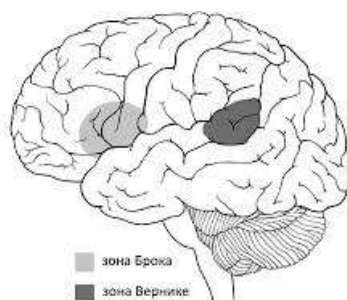

Табл. 4.

Типологія дорожніх знаків

Зона Брока і зона Верніке

Навчальне видання

**ВОЙЦЕВА ОЛЕНА АНДРІЇВНА
НОВАК ОЛЬГА МИКОЛАЇВНА
ЯКОВЛЄВА ОЛЬГА ВАСИЛІВНА**

Загальне мовознавство

Навчально-методичний посібник

В авторській редакції

Підп. до друку 02.05.2022. Формат 60х84/16.
Ум.-друк. арк. 7,51. Тираж 20.
Зам. № 2443.

Видавець і виготовлювач
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.
Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Тел. (048) 723-28-39.
E-mail: druk@onu.edu.ua